

บทที่ 4

วิเคราะห์วิญญานที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก

ในบทนี้จะเป็นการวิเคราะห์เพื่อให้ทราบถึงความหมาย ธรรมชาติ ประเภท และหน้าที่ของวิญญานที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น เพื่อให้ได้ความกระจ่างชัดมากขึ้นนอกจากจะเป็นข้อมูลในพระไตรปิฎกแล้ว ยังมีข้อมูลเกี่ยวกับคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องอีกด้วย เช่น อรรถกถา เป็นต้น

จากการได้ศึกษาค้นคว้าคำว่า “วิญญาน” ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกหมวดต่างๆ อยู่หลายที่หลายแห่ง และนอกจากนั้นยังพบมีคำศัพท์ที่เป็นไวยากรณ์ของวิญญานปรากฏอยู่หลายคำด้วยเช่นกัน เช่น จิต มนะ มานัส หทัย บัณฺหาระ มนะ มนายตนะ มนินทริย¹ ซึ่งคำเหล่านี้มีความหมายที่ใช้แทนวิญญานได้ การที่ธรรมชาติอย่างเดียวกันมีชื่อเรียกต่างกัน ก็เพราะพิจารณาจากแง่มุมที่ต่างกัน ซึ่งคำเหล่านี้ก็ปรากฏอยู่ทั้งในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

ดังนั้น ในเบื้องต้นเราจะต้องพิจารณาความหมายของคำที่ปรากฏอยู่เหล่านี้เสียก่อน เพื่อให้ทราบความหมายของคำเหล่านี้อย่างแท้จริง แต่เนื่องจากในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก มิได้ให้ความหมายของวิญญานครบทั้ง 10 ชื่อตามที่ยกมา จะมีเพียงก็บางชื่อเท่านั้น จึงได้นำเอาความหมายของคำที่ปรากฏอยู่ในอัฐสตาลีนีอรรถกถา² มากล่าวไว้ ดังนี้

“ธรรมชาติไคย่อมคิด ธรรมชาตินั้นชื่อว่า “จิต”

ธรรมชาติไคยื่อน้อมไปหาอารมณ์ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า “มโน”

ธรรมชาติไคที่รวบรวมอารมณ์ไว้ภายในนั้นแหละชื่อว่า “หทัย”

ธรรมชาตินั้นทะลือความพอใจที่มีอยู่ในใจนั้นชื่อว่า “มานัส”

จิตเป็นธรรมชาติที่ผ่องใส จึงเรียกว่า “บัณฺหาระ”

มนะที่เป็นอายตนะเครื่องต่อ จึงชื่อว่า “มนายตนะ”

มนะที่เป็นอินทริยคือครองความเป็นใหญ่จึงชื่อว่า “มนินทริย”

ธรรมชาติไคที่รู้อารมณ์ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า “วิญญาน”

วิญญานที่เป็นจันท์ จึงชื่อว่า “วิญญานจันท์”

¹ พ. มหา. 29/4/2. พ. จุฬ. 30/96/23. อภิ. สมม. 34/21/29. ฯลฯ

² มุลินธิภูมิพโลกิกข. อัฐสตาลีนีอรรถกถา (ปฐมภาค) ฉบับภูมิพโลกิกข. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มุลินธิภูมิพโลกิกข., 2525. หน้า 294 – 297.

มนะที่เป็นธาตุชนิดหนึ่งซึ่งรู้อารมณ์ จึงชื่อว่า “มนวิญญาน”

4.1. ความหมายคำที่เป็นไวยากรณ์ของวิญญาน

1. วิญญาน ได้ชื่อว่า จิต เพราะเป็นธรรมชาติที่วิจิตร ในคัมภีรสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ภาพนิทรสการเมื่อนั้นแล ช่างเขียนคิดแล้วด้วยจิตนั้นแหละ จิตนั้นแหละวิจิตรกว่าภาพนิทรสการเมื่อนั้น เพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลาย พึงพิจารณาจิตของตนเนื่องๆ ว่า จิตนี้เศร้าหมองด้วยราคะ โทสะ โมหะ ตีณกาลนาน สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมอง เพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว เราอย่าพิจารณาเห็นหมู่สัตว์อื่นแม้เพียงหมู่หนึ่ง ซึ่งวิจิตรเหมือนอย่างสัตว์วิจิตรทั้งหลายนี่เลย สัตว์วิจิตรอันแม่เหล่านี้นะ คนคิดด้วยจิตนั้นแหละ จิตนั้นแหละวิจิตรกว่าสัตว์วิจิตรอันแม่เหล่านี้นะ เพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลายพึงพิจารณาจิตของตนเนื่องๆ ว่า จิตนี้เศร้าหมองแล้วด้วยราคะ โทสะ โมหะ ตีณกาลนาน สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมอง เพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว...”³ ในนิพเพธิกสูตรได้ให้ความหมายว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลคิดแล้วจึงกระทำความกรรมด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ...”⁴

จากพระสูตรทั้งสองที่ยกมาทำให้ทราบความหมายของจิต 2 ความหมาย คือ

1. จิตเป็นธรรมชาติคิด เมื่อคิดแล้วก็แสดงออกมาเป็นการกระทำ (กรรม) ทางกาย ทางวาจา ทางใจ เกิดเป็นจิตที่เป็นผลของกรรมดีและจิตที่เป็นผลของกรรมชั่วที่ได้กระทำไว้ คำว่าเป็นธรรมชาติคิดนี้ หมายถึง รู้ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส และนึกคิด ที่ว่าจิตคิดก็คือรู้ อารมณ์ 6 เห็นคนหรือสัตว์ ได้ยินเสียงเพลง ได้กลิ่นหอมของดอกไม้ รู้รสชาติเปรี้ยวหวานมัน เค็ม รู้สัมผัสที่หนาวร้อน นึกคิดเรื่องต่างๆ ได้
2. จิตเป็นธรรมชาติที่วิจิตร อาจแบ่งความหมายของจิตที่วิจิตรออกได้หลายนัย เช่น
 - 2.1. วิจิตรด้วยตัวมันเอง หมายความว่าจิตมีมากมายทั้งที่เป็นกุศล อกุศล กิริยาและวิบาก ที่ทำหน้าที่ต่างๆ เช่น จิตเห็น จิตได้ยิน จิตได้กลิ่น จิตพิจารณาอารมณ์ต่างๆ ทั้งสิ่งที่ดีและไม่ดี จิตมีราคะ จิตมีโทสะ จิตมีปัญญา เป็นต้น
 - 2.2. วิจิตรด้วยอารมณ์ต่างๆ หมายถึง จิตน้อมไปรับอารมณ์ต่างๆ อยู่ตลอดเวลาทั้งในเวลาตื่นและเวลาที่หลับ
 - 2.3. วิจิตรโดยการกระทำ หมายความว่า จิตที่เป็นตัวคิดประดิษฐ์สิ่งต่างๆ มากมายในโลกนี้ ทั้งด้านปัจจัย 4 เทคโนโลยี เครื่องอำนวยความสะดวกต่างๆ ตลอดจนถึงการคิดสร้างสรรค์วัฒนธรรม ประเพณีพิธีกรรมต่างๆ

³ สง. ข. 17/259/142.

⁴ อง. ฉก. 22/334/422.

2.4. วิจิตรในการสังสมกิเลส กรรม วิบาก ครอบงำที่ยังมีการเกิดในกำเนิดต่างๆ เช่น ตัณห์ารก ตัณห์าริัจฉาน มนุษย์ เทวดา ครอบงำนั้นก็ยังมีวิญญาณ คือจิตที่กุศลกรรมที่ทำได้ โดยการได้เห็น ได้ยิน ได้ฟัง เป็นต้น ในสิ่งที่ดีก็เป็นกุศลวิบากวิญญาณจิต และมีจิตที่เป็นผลของอกุศลกรรมที่ทำได้ โดยการเห็น การได้ยิน ได้ฟัง เป็นต้น ในสิ่งที่ไม่ดีต่างๆ ก็เป็นอกุศลวิบากวิญญาณจิต สิ่งเหล่านี้เป็นสาเหตุให้เวียนอยู่ในวัฏฏจักร ในภพภูมิต่างๆ

2. วิญญาณ ชื่อว่า “มโน” หมายถึง วิญญาณที่น้อมไปรับอารมณ์ทางปัญจทวารและมโนทวาร ทั้งที่ตื่นอยู่และหลับ วิญญาณก็รับอารมณ์นั้นอยู่เสมอ เช่น

จิตน้อมไปรับอารมณ์คือรูป ทางตา (จักขุทวาร)

จิตน้อมไปรับอารมณ์คือเสียง ทางหู (โสตทวาร)

จิตน้อมไปรับอารมณ์คือกลิ่น ทางจมูก (ฆานทวาร)

จิตน้อมไปรับอารมณ์คือรส ทางลิ้น (ชีวนาทวาร)

จิตน้อมไปรับอารมณ์คือผัสสะ ทางกาย (กายทวาร)

จิตน้อมไปรับอารมณ์คือธรรมารมณ์ ทางจิต (มโนทวาร)

โดยธรรมชาติแล้วจิตมี 2 สถานะ คือ สถานะที่ตื่นสู่วิถีเพื่อรับอารมณ์ทางใดทางหนึ่งในทวารทั้ง 6 เรียกว่า “วิถีจิต” และสถานะที่เกิดดับอยู่ในกระแสตั้งเดิมของคนโดยมิได้รับอารมณ์ทางทวารทั้ง 6 เรียกว่า “ภวังคจิต” ธรรมชาติของจิตเมื่อตื่นสู่อารมณ์ย่อมน้อมไปหาและยึดเหนี่ยวอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเสมอ จะอยู่ในวิถีโดยไม่ยึดอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ หากไม่ได้ยึดเหนี่ยวอารมณ์หรือไม่มีอารมณ์ให้ยึดจิตก็จะตกสู่ภวังค์ทันที ท่านเปรียบเสมือนลึงที่อยู่บนคันไม้ ลึงจะยังคงอยู่บนคันไม้ได้ก็ต้องใช้มือและเท้ายึดเหนี่ยวกิ่งไม้ไว้ หากมือและเท้าไม่ได้ยึดเหนี่ยวอะไร ลึงก็จะตกจากคันไม้ทันที

ภาวะของภวังคจิตเป็นอย่างไรนั้น ถ้านึกถึงสภาพการนอนหลับสนิทที่ไม่มีการฝันก็จะพอเข้าใจได้ เวลาหลับสนิทจิตจะเกิดดับอยู่ในภวังค์ตลอดเวลา ถ้าเมื่อใดจิตตื่นสู่ภวังค์ที่ผ่านเข้ามาทางใดทางหนึ่งแห่งอายตนะภายใน 6 เราก็ตื่น จิตที่เกิดดับอยู่ในภาวะของภวังค์เปรียบเสมือนกระแสไฟฟ้าที่วิ่งอยู่ภายในสายไฟ จิตที่ตื่นสู่วิถีรับรู้อารมณ์ เปรียบเสมือนกระแสไฟฟ้าที่วิ่งเข้าสู่หลอดไฟเมื่อเปิดสวิตช์ กระแสไฟเมื่อวิ่งเข้าสู่หลอดไฟปรากฏเป็นแสงฉับใด จิตเมื่อตื่นสู่วิถีก็รู้แจ้งอารมณ์สว่างขึ้นฉับนั้น

แต่ไม่ว่าจะอยู่ในสถานะของภวังค์หรือพ้นจากภวังค์ตื่นสู่วิถีรับรู้อารมณ์ จิตก็อยู่ในสภาพที่เกิดดับเป็นสันตติตตต่อกันเรื่อยไป ในเวลาที่เราตื่นอยู่ตลอดทั้งวันจิตก็มีการตกสู่ภวังค์เป็นระยะ ๆ ในการรับรู้อารมณ์ ดังนั้น อารมณ์ของภวังคจิตที่ยังไม่ตื่นสู่วิถีของการรับรู้อารมณ์ก็คืออภิสารมณ์ทั้งหลายนั่นเอง

3. วิญญาณ ชื่อว่า “มานสะ” เพราะเป็นท้าวอาศัยของธรรมประกอบมนะนั้น คำว่า มโน เป็นไวยากรณ์ของจิต ธรรมที่ประกอบมนะหรือจิต ได้แก่ เจตสิก เช่น สัญญา เวทนา โลภะ โทสะ โมหะ เมตตา กรุณา หิริ โศคูปปะ ฯลฯ เจตสิกเหล่านี้เป็นสภาวะธรรมที่เกิดดับพร้อมกับจิต ต้องอิงอาศัยจิตเกิดขึ้น และตั้งอยู่ เมื่อจิตดับก็ดับไปพร้อมกับจิต ไม่สามารถเกิดมีขึ้นและตั้งอยู่ได้ โดยลำพังตนเอง

4. วิญญาณ ชื่อว่า “หทัย” เพราะมองจากแง่ที่เป็นสิ่งอยู่ภายใน นั่นคือจิตเป็นสิ่งที่อิงอาศัยอยู่ภายในร่างกายของมนุษย์หรือสัตว์ที่มีชีวิต จิตมิได้อาศัยอยู่ภายนอกร่างกายแล้วบัญชาจากภายนอกให้ร่างกายมีพฤติกรรมตามที่จิตต้องการ

5. วิญญาณ ชื่อว่า “ปณฺฑระ” เพราะเป็นธรรมชาติที่ผูกมัด พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “อุกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผูกมัด แต่ว่าจิตนั้นแล เสรีาหมองด้วยอุปกิเลสที่จรมา...จิตนี้ผูกมัด และจิตนั้นแล พันวิเศษแล้วจากอุปกิเลสที่จรมา...จิตนี้ผูกมัด แต่ว่าจิตนั้นแล เสรีาหมองแล้วด้วยอุปกิเลสที่จรมา ปุณฺชนผู้มีได้สดับ ย่อมจะไม่ทราบจิตนั้นตามความเป็นจริง ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ปุณฺชนผู้มีได้สดับ ย่อมไม่มีการอบรมจิต...จิตนี้ผูกมัด และจิตนั้นแล พันวิเศษแล้วจากอุปกิเลสที่จรมา พระอริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมทราบจิตนั้นตามความเป็นจริง ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า พระอริยสาวกผู้ได้สดับ ย่อมมีการอบรมจิต”⁵

เมื่อพิจารณาถึงความผูกมัดของจิต สามารถที่จะแยกออกได้เป็น 3 ด้วยกัน คือ

1. ปณฺฑระ หมายถึง จิตยังไม่พร้อมรับอารมณ์ เป็นธรรมชาติผูกมัด ยังไม่มีอุปกิเลสอันเป็นเครื่องเสรีาหมองของจิตที่ทำให้จิตเป็นอกุศล

2. ปณฺฑระ หมายถึง จิตเมื่อรับรู้อารมณ์ตอนวิญญาณเกิดและผัสสะเกิด ยังไม่มีอุปกิเลสเข้ามาประกอบจิต จิตตอนวิญญาณและผัสสะเกิดเป็นจิตบริสุทธิ์โดยปกติไม่มีกิเลส จึงเป็นจิตผูกมัด

3. ปณฺฑระ หมายถึง รู้อารมณ์ขั้นเวทนาเกิดพร้อมกับกุศลจิต หรือกิริยาจิตซึ่งเป็นจิตของพระอรหันต์ หรือกิริยาจิตที่เป็นจิตทำให้เกิดอาการยัมของพระอรหันต์ ที่เรียกว่า หสิตุปบาทจิต เป็นจิตไม่มีอุปกิเลส กุศลจิต กิริยาจิตดังกล่าวจึงเป็นจิตที่เป็นธรรมชาติผูกมัด

กล่าวโดยสรุป จิตที่เป็นปณฺฑระคือจิตที่ผูกมัด เริ่มตั้งแต่จิตก่อนเริ่มและน้อมไปรับอารมณ์คือวิญญาณ (วิบากจิต) ผัสสะและเวทนาเกิดประกอบ กุศลจิต กิริยาจิตเป็นจิตผูกมัดทั้งหมด ยกเว้นอกุศลจิต

6. วิญญาณ ชื่อว่า “มนายคณะ” เพราะมนะหรือจิตเป็นอายตนะอย่างหนึ่งในอายตนะภายใน 6 ในสังคีติสูตรกล่าวถึงอายตนะภายใน 6 อย่าง ดังนี้ คือ

⁵ อง. เอกก. 20/50 – 53/9.

1. จักขวยคนนะ	อายคนนะ คือตา
2. โสตายคนนะ	อายคนนะ คือหู
3. ฆานายคนนะ	อายคนนะ คือจมูก
4. ชิวหายคนนะ	อายคนนะ คือลิ้น
5. กายายคนนะ	อายคนนะ คือกาย
6. มนายคนนะ	อายคนนะ คือใจ ⁶

จิตอาศัยอายคนนะภายใน 5 อย่างเป็นเครื่องต่อกับอายคนนะภายนอก 5 อย่าง ให้เกิดปัญจวิญญาณ จิตโดยตัวมันเองเป็นอายคนนะอย่างหนึ่งต่อกับอายคนนะภายนอกคือธรรมารมณ์แล้วเกิดมโนวิญญาณ จิตเมื่อพิจารณาในแง่ที่เป็นเครื่องต่ออย่างหนึ่งจึงมีชื่อว่า “มนายคนนะ”

ในสังคีติสูตรได้กล่าวถึงอายคนนะภายนอกซึ่งเป็นที่ต่อกับอายคนนะภายใน 6 อย่าง คือ

1. รูปลายคนนะ	อายคนนะ คือ รูป
2. สัททหายคนนะ	อายคนนะ คือ เสียง
3. คันธหายคนนะ	อายคนนะ คือ กลิ่น
4. รสหายคนนะ	อายคนนะ คือ รส
5. โสภณูปพหายคนนะ	อายคนนะ คือ โสภณูปพะ
6. รัมมหายคนนะ	อายคนนะ คือ ธรรม ⁷

เมื่ออายคนนะภายในกระทบกับอายคนนะภายนอกเกิดวิญญาณ 6 ขึ้นดังนี้

อายคนนะภายใน	อายคนนะภายนอก	วิญญาณ
จักขวยคนนะ	รูปลายคนนะ	จักขุวิญญาณ
โสตายคนนะ	สัททหายคนนะ	โสตวิญญาณ
ฆานายคนนะ	คันธหายคนนะ	ฆานาวิญญาณ
ชิวหายคนนะ	รสหายคนนะ	ชิวหาวิญญาณ
กายายคนนะ	โสภณูปพหายคนนะ	กายาวิญญาณ
มนายคนนะ	รัมมหายคนนะ	มโนวิญญาณ

มนายคนนะนอกจากจะหมายถึงจิตขณะทำหน้าที่เป็นเครื่องต่อแล้ว ยังหมายถึงวิญญาณในฐานะที่เป็นวิบากจิตซึ่งเป็นจิตที่เป็นผลกรรมดีกรรมชั่วอีกด้วย

⁶ ที. ปาฎิ. 11/304/238.

⁷ เรื่องเดียวกัน, 305/238.

7. วิญญาณ ชื่อว่า “มนินทรีย์” อินทรีย์แปลว่าความเป็นใหญ่ อินทรีย์มี 6 อย่าง แต่ละอย่างก็เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนไม่ก้าวถ่างกัน คือทำหน้าที่แทนกันไม่ได้ แต่ละอย่างรับอารมณ์ของตน จะไปรับอารมณ์แทนกันไม่ได้ ในสามัญญผลสูตรและสัพพาสวตังวรสูตรได้แสดงไว้ ดังนี้

“อุกรมหาบพิตร...ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ไม่ถืออนิมิต ไม่ถืออนุพยัญชนะ เธอย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวจจักขุอินทรีย์ ที่เมื่อไม่สำรวจแล้ว จะเป็นเหตุให้อกุศลธรรมอันลามก คือ อภิชฌาและโทมนัสครอบงำนั้น ชื่อว่ารักษาจักขุอินทรีย์ ชื่อว่าถึงความสำรวจในจักขุอินทรีย์ ภิกษุพึงเสียดด้วยโสท...คมกลืนด้วยฆานะ...ลิ้มรสด้วยชีวหา...ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย...รู้แจ้งธรรมารมณ์ ด้วยใจแล้ว ไม่ถืออนิมิต ไม่ถืออนุพยัญชนะ เธอย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวจมนินทรีย์ ที่เมื่อไม่สำรวจแล้ว จะเป็นเหตุให้อกุศลธรรมอันลามกคืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำนั้น ชื่อว่า รักษามนินทรีย์ ชื่อว่าถึงความสำรวจในมนินทรีย์ ภิกษุประกอบด้วยอินทรีย์สังวรอันเป็นอริยะ เช่นนี้ ย่อมได้เสวยสุขอันไม่ระคนด้วยกิเลสในภายใน อุกรมหาบพิตร ด้วยประการดังกล่าวมานี้แล ภิกษุเชื่อว่าเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย”⁸

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย...ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยกคายแล้วเป็นผู้สำรวจแล้วด้วยความสำรวจในจักขุอินทรีย์อยู่...ในโสทินทรีย์อยู่...ในฆานินทรีย์อยู่...ในชีวหินทรีย์อยู่...ในกายอินทรีย์อยู่...ในมนินทรีย์อยู่ ก็อาสวะและความเร่าร้อนอันกระทำความคับแค้นเหล่าใด พึงบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ไม่สำรวจในมนินทรีย์อยู่ อาสวะและความเร่าร้อนอันกระทำความคับแค้นเหล่านั้น ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้สำรวจในมนินทรีย์อยู่อย่างนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อาสวะเหล่านี้ เรากล่าวว่ จะพึงละได้ เพราะการสังวร”⁹ เพื่อให้เข้าใจได้ง่ายขึ้นจึงขอจัดอินทรีย์ 6 ให้เห็นตามลำดับ ดังนี้

จักขุอินทรีย์ อินทรีย์คือ ตา จิตอาศัยตาเป็นใหญ่ในการทำหน้าที่เห็นอารมณ์คือ รูป
โสทินทรีย์ อินทรีย์คือ หู จิตอาศัยหูเป็นใหญ่ในการทำหน้าที่ได้ยินอารมณ์คือ เสียง
ฆานินทรีย์ อินทรีย์คือ จมูกจิตอาศัยจมูกเป็นใหญ่ในการทำหน้าที่รู้กลิ่น
ชีวหินทรีย์ อินทรีย์คือ ลิ้น จิตอาศัยลิ้นเป็นใหญ่ในการทำหน้าที่รู้รส
กายอินทรีย์ อินทรีย์คือกายจิตอาศัยกายเป็นใหญ่ในการทำหน้าที่รู้สัมผัส
มนินทรีย์ อินทรีย์คือ ใจ จิตเป็นใหญ่ในการทำหน้าที่รู้ธรรมารมณ์

ดังได้กล่าวแล้วว่ามนินทรีย์หมายถึงจิตที่ทำหน้าที่ครองความเป็นใหญ่ในการรู้แจ้งธรรม คือเรื่องราวต่างๆ ตั้งแต่เริ่มน้อมมนินทรีย์หรือจิตไปรับรู้เรื่องราวต่างๆ เมื่อถึงขั้นญาณมนินทรีย์ก็รู้แจ้งเรื่องราวต่างๆ เกิดมโนวิญญาณซึ่งเป็นแต่เพียงรู้เรื่องธรรมารมณ์ ยังไม่รู้ว่าธรรมารมณ์คืออะไร มนินทรีย์จึงต้องไปรู้ขั้นผัสสะถ้ามีโยนิโสมนสการจิตในขั้นเวทนาก็เป็นกุศลจิต

⁸ ที. ที. 9/122/67.

⁹ ม. บ. 12/12/13.

ไม่มีอาสวะกิเลสครอบงำ จึงชื่อว่ารักษามนินทรีย์ แต่ถ้าจิตตอนผัสสะมือโยนิโสมนติการคือไปกำหนดตัดสินธรรมารมณ์ว่าปรารถนาน่าได้มาเป็นของตน จิตในขั้นเวทนาจึงเป็นอกุศลจิตมีกิเลสครอบงำ จึงได้ชื่อว่าไม่รักษามนินทรีย์ จิตที่ชื่อว่ามนินทรีย์จึงมีความหมายตามที่กล่าวมาแล้ว

8. วิญญาณ ชื่อว่า “วิญญาณขั้น” เพราะเป็นขั้นหนึ่งในขั้น 5 ที่ประกอบขึ้นเป็นมนุษย์ ที่ทำหน้าที่รับรู้โลกภายนอกผ่านอายตนะภายใน ท่านพุทธโฆษาจารย์อธิบายว่า “ก็คำว่า วิญญาณขั้น ฟังทราบว่าเป็นเพราะธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะขั้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน”¹⁰

9. วิญญาณ ชื่อว่า “มโนวิญญาณ” เพราะเป็นสภาวะธรรมหรือมิใช่สัตว์ คำว่า มโนวิญญาณ แปลตามศัพท์ว่า คือความรู้แจ้งทางใจ หรือธาตุเป็นที่เกิดความรู้แจ้งทางใจ ข้อนี้เป็นการพิจารณาจิตโดยปริมัตถนัยว่าเป็นเพียงสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นเป็นไปตามการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย มิใช่สัตว์บุคคลตัวตน แต่ที่เรียกขานกันว่าเป็นสัตว์หรือบุคคล เป็นการเรียกตามสมมติบัญญัติที่ชาวโลกสมมติหรือบัญญัติขึ้นใช้เรียกกัน เพื่อให้สามารถสื่อสารเข้าใจกันได้ ไม่ได้เป็นสัตว์บุคคลโดยสภาวะหรือโดยสภาพปริมัตถ์

10 ชื่อว่า “วิญญาณ” เพราะเป็นธรรมชาติอันมีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ¹¹ ดังที่ปรากฏในพระสูตรได้ให้ความหมายของวิญญาณ ดังนี้

“...คุณของท่านผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วิญญาณๆ ดังนี้ ด้วยเหตุเพียงไรหนอ จึงตรัสว่า วิญญาณ...ธรรมชาติที่รู้แจ้งๆ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่าวิญญาณ รู้แจ้งอะไร รู้แจ้งว่า นี้สุข นี้ทุกข์ นี้มิใช่ทุกข์ มิใช่สุข ธรรมชาติย่อมรู้แจ้งๆ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่าวิญญาณ...”¹² นี้หมายถึงวิญญาณที่รู้แจ้งอารมณ์ทางใจ

“...คุณภิกษุทั้งหลาย เพราะอะไรจึงเรียกว่า วิญญาณ เพราะรู้แจ้ง จึงเรียกว่า วิญญาณ รู้แจ้งอะไร รู้แจ้งรสเปรี้ยวบ้าง รสขมบ้าง รสเค็มบ้าง รสหวานบ้าง รสขื่นบ้าง รสไม่ขื่นบ้าง รสเค็มบ้าง รสไม่เค็มบ้าง เพราะรู้แจ้งจึงเรียกว่า วิญญาณ”¹³ นี้หมายถึงวิญญาณรู้แจ้งผ่านทางทวารทั้ง 6

“...คุณอรานนท...เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงเกิดนามรูป ก็วิญญาณจักไม่หยั่งลง ในท้องแห่งมารดา นามรูปจักขาดในท้องแห่งมารดาได้บ้างไหม...ก็ถ้าวิญญาณหยั่งลงในท้องแห่งมารดาแล้ว จักล่วงเลยไป นามรูปจักบังเกิดเพื่อความเป็นอย่างนี้ได้บ้างไหม...ก็ถ้าวิญญาณ ของกุมารก็ดี ของกุมาริกาที่ดี ผู้ยังเยาว์วัยอยู่ จักขาดความสืบต่อ นามรูปจักถึงความเจริญงอกงามไปพลัน...เพราะเหตุ นั้นแหละ เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิด และปัจจัยแห่งนามรูป ก็คือวิญญาณนั่นเอง...เพราะนามรูปเป็นปัจจัย

¹⁰วิสุทธิมรรค เล่ม 3. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาน. 2541, หน้า 24.

¹¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 25.

¹² ม.ม. 12/494/379.

¹³ ส.ช. 17/159/87.

จึงเกิดวิญญาน อนุภวนันท์ ก็ถ้าวิญญานจักไม่ได้ อาศัยในนามรูปแล้ว ความเกิดขึ้นแห่งชาติขรา มรณะและกองทุกข์ พึงปรากฏต่อไป...และปัจจัยแห่งวิญญาน ก็คือนามรูปนั่นเอง ด้วยเหตุผลเพียง เท่านั้นแหละ วิญญานและนามรูป จึงยังเกิด แก่ ตาย จูติ หรืออุบัติ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น จึงมีคำที่เป็นเพียง ชื่อ...จึงมีคำที่ใช้ตามความหมาย...จึงมีคำบัญญัติ...จึงมีแต่สื่อความเข้าใจ...วิญญะจึงเป็นไป ความ เป็นอย่างนี้ย่อมปรากฏโดยความบัญญัติ คือ นามรูปย่อมเป็นไปพร้อมกับวิญญาน เพราะต่างก็เป็น ปัจจัยของกันและกัน”¹⁴ นี่หมายถึงวิญญานในฐานะที่เป็นปฏิสนธิวิญญาน

ดังนั้น จากหลักฐานที่ปรากฏพบว่าในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงวิญญานเอาไว้ 2 นัยด้วยกัน คือ วิญญานตามที่ปรากฏในเบญจขันธ์ และวิญญานที่ปรากฏในปฏิสนธิวิญญาน

1. วิญญานในเบญจขันธ์

ในทางพระพุทธศาสนาแยกแยะชีวิตพร้อมทั้งองค์ประกอบทั้งหมดที่บัญญัติเรียกว่า “สัตว์” “บุคคล” ฯลฯ ออกเป็นส่วนต่างๆ 5 ประเภท หรือ 5 หมวด เรียกทางธรรมว่า เบญจขันธ์ คือ

1. รูป (Corporeality) ได้แก่ส่วนประกอบฝ่ายรูปทั้งหมด ร่างกายพฤติกรรมทั้งหมด ของร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่างๆ ของสสาร พลังงานเหล่านั้น

2. เวทนา (Feeling หรือ Sensation) ได้แก่ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ซึ่งเกิดจาก ผัสสะทางประสาททั้ง 5 และทางใจ

3. สัญญา (Perception) ได้แก่ความกำหนดได้ หรือหมายรู้ คือ กำหนดรู้อาการเครื่อง หมาย ลักษณะต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์ (object) นั้นๆ ได้

4. สังขาร (Mental Formations หรือ Volitional Activities) ได้แก่องค์ประกอบหรือ คุณสมบัติต่างๆของจิตมีเจตนาเป็นหัวหน้า ซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลางๆ ประชุมปรุงการตรัสรู้ นึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกายวาจา ให้เป็นไปต่างๆ เป็นที่มาของกรรม เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เป็นต้น เรียกรวบอย่างง่าย ๆ ว่าเครื่องปรุงแต่งจิต เครื่องปรุงความคิด หรือเครื่องปรุงของกรรม

5. วิญญาน (Consciousness) ได้แก่ความรู้แจ้งทางอารมณ์ทางประสาททั้ง 5 และทาง ใจ คือ การเห็น การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และรู้อารมณ์ทางใจ¹⁵

ดังนั้น วิญญานตามนัยเบญจขันธ์ แปลตามแบบว่า ความรู้แจ้ง คือ รู้แจ้งอารมณ์ หมายถึง ความรู้ประเภทยืนพื้น หรือความรู้ที่เป็นตัวยืน เป็นฐานและเป็นทางเดินให้แก่นามขันธ์

¹⁴ ตี. นิ. 16/ 115-116/65-66.

¹⁵ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2532, หน้า 15 – 16.

อื่นๆ เกี่ยวข้องกับนามขั้นอื่นทั้งหมด เป็นทั้งความรู้ต้น และความรู้ตาม ที่ว่าเป็นความรู้ต้น คือ เป็นความรู้เริ่มแรก เมื่อเห็น ได้ยิน เป็นต้น (เกิดวิญญูณขึ้น) จึงจะรู้สึกชื่นใจ หรือปีบคันใจ (เวทนา) จึงจะกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงจะจำนงตอบและคิดปรุงแต่งไปต่างๆ (สังขาร) เช่น เห็นท้องฟ้า (วิญญูณ) รู้สึกสบายตาชื่นใจ (เวทนา) หมายรู้ว่าท้องฟ้า สดใส... (สัญญา) ชอบใจท้องฟ้า นั้น อยากเห็นท้องฟ้า นั้นนานๆ ...คิดหาวิธีที่จะนั่งดูท้องฟ้า นั้นสบายๆ (สังขาร) ที่รู้ตาม คือรู้ควบไปตามกิจกรรมของขั้นอื่นๆ เช่น รู้สึกสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญูณ) (พึงสังเกตว่า รู้สึกสุข กับรู้ว่าเป็นสุข ไม่เหมือนกัน) รู้สึกปีบคันใจไม่สบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ (วิญญูณ) หมายรู้ว่าอย่างนี้เป็นสุข อย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้น เมื่อคิดปรุงแต่งตั้งเจตจำนงไปอย่างใด ๆ (สังขาร) ก็ย่อมมีความรู้ควบอยู่พร้อมกันด้วยโดยตลอด กระแสความรู้ขึ้นพื้นซึ่งเกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบไปกับนามขั้นอื่นๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างในจิตใจนี้เรียกว่า วิญญูณ¹⁶

ดังนั้น วิญญูณมีความหมายว่าเป็นธรรมชาติรู้แจ้งอารมณ์ 6 โดยผ่านทางทวาร 6 และขณะวิญญูณเมื่อรู้แจ้งอารมณ์ก็เกิดความรู้สึกสุข (สุขเวทนา) ทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือไม่สุขไม่ทุกข์ (อทุกขมสุขเวทนา) ตามควรแก่อารมณ์นั้น ๆ

ปัจจัยที่ทำให้เกิดวิญญูณ

วิญญูณเหล่านี้มีเหตุปัจจัยให้เกิดทั้งสิ้น ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงเหตุปัจจัยทำให้วิญญูณเกิด 2 ประเภท คือ

1. ปัจจัยหลัก คือ สังขารและกรรม

ในสัมมาทิฐิสูตรกล่าวว่า "...จักขุวิญญูณ โสทวิญญูณ ฆานวิญญูณ ชิวหาวิญญูณ กายวิญญูณ มโนวิญญูณ เหตุเกิดแห่งวิญญูณ ย่อมมีเพราะสังขารเป็นเหตุให้เกิด..."¹⁷

คำว่า "สังขาร" เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญูณ สังขารในที่นี้คือเจตนาพร้อมทั้งสัมปยุตธรรม (ธรรมที่ประกอบรวมหรือเครื่องประกอบ) ซึ่งแต่งจิตให้ดี หรือชั่ว เป็นกลางๆ ปรุงแต่งการไตร่ตรองนึกคิด การพูด การทำ ให้เกิดกรรมทางกาย วาจา ใจ บางครั้งท่านใช้คำว่า เจตนาคำเดียวเป็นคำแทนหมายถึงสังขารทั้งหมด หรือแสดงความหมายทำนองจำกัดความคำว่าสังขารด้วยเจตนา และคำว่าเจตนาเป็นคำจำกัดความของคำว่ากรรมด้วย ดังนั้น คำว่า สังขาร เจตนา กรรม จึงมี

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 17-18.

¹⁷ ม. ญ. 12/126/70.

ความหมายอย่างคร่าวๆ เท่ากัน¹⁸ ดังที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลคิดแล้วจึงกระทำการด้วยกาย ด้วยวาจาด้วยใจ...”¹⁹

กรรมเป็นเหตุให้เกิดวิญญาน หมายความว่า ผู้ใดทำกรรมดี (กุศลกรรม) หรือกรรมชั่ว (อกุศลกรรม) ไว้ต้องเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น คือเมื่อทำกรรมดีด้วยกุศลเจตนา ในกุศลจิตเป็นเหตุให้กุศลวิบากวิญญานจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้ลิ้มรส เป็นต้น ในสิ่งที่ดีต่างๆ และเมื่อทำกรรมชั่ว (อกุศลกรรม) ด้วยอกุศลเจตนา ในอกุศลจิตเป็นเหตุให้อกุศลวิบากวิญญานจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น เป็นต้น ในสิ่งที่ไม่ดีต่างๆ วิบากวิญญานจิตทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลเรียกสั้นๆ ว่าวิญญาน

ดังนั้น กรรม จึงเป็นเหตุคือตัวการก่อให้เกิดวิญญาน ก็คือจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ทำให้

2. ปัจจัยเสริม

วิญญานนอกจากจะมีกรรมเป็นเหตุให้เกิดขึ้นแล้ว ยังมีปัจจัยคือตัวเสริมหรือองค์ประกอบต่างๆ ให้วิญญานเกิด

ในมรณชิทกสูตรว่า “...ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย จักขุวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูป เพราะประชุมธรรม 3 ประการ จึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา บุคคลสวຍเวทนาอันใด ก็จำเวทนาอันนั้น บุคคลจำเวทนาอันใด ก็ตรัสถึงเวทนาอันนั้น บุคคลตรัสถึงเวทนาอันใด ก็เน้นช้อยู่ที่เวทนาอันนั้น บุคคลเน้นช้อยู่ที่เวทนาอันใด ส่วนแห่งสัญญาเครื่องเน้นซ้ำ ก็ครอบงำบุรุษ เพราะเน้นช้อยู่ที่เวทนานั้นเป็นเหตุ ในรูปทั้งหลายที่พึงจะรู้ด้วยตาเป็นอดีตก็ดี เป็นอนาคตก็ดี เป็นปัจจุบันก็ดี...โสทวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยหูและเสียง...ฆานวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยจมูกและกลิ่น ...ชีวหาวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยลิ้นและรส ...กายวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะ ...มโนวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยใจและธรรมารมณ...”²⁰

และในมหาหัตถิปโทปมสูตร พระสารีบุตรได้กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า “ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย หากว่าจักขุอันเป็นไปในภายใน เป็นของไม่แตกทำลายแล้ว และรูปทั้งหลายอันเป็นภายนอก ย่อมมาสู่คตองจักขุ แต่ความกำหนดอันเกิดแต่จักขุและรูปนั้นไม่มี ความปรากฏแห่งส่วนแห่งวิญญานอันเกิดแต่จักขุ และรูปนั้นก็ยังมีไม่ได้ก่อน ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลายแต่ว่าในกาลใดแลจักขุอันเป็นไปในภายในเป็นของไม่แตกไม่ทำลายแล้ว และรูปทั้งหลายอันเป็นภายนอก ย่อมมาสู่คตองจักขุ ทั้งความกำหนดอันเกิดแต่จักขุและรูปก็ย่อมมีในกาลนั้น ความปรากฏแห่งส่วนแห่งวิญญานอัน

¹⁸ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). พุทธธรรม. หน้า 20.

¹⁹ อภ. ฉก. 22/334/422.

²⁰ ม. น. 12/248/156.

เกิดแต่จักขุและรูปนั้น ย่อมมิได้ด้วยอาการอย่างนี้... ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย หากว่า โสตะ... มานะ... จิวหา... กาย... มนะ อันเป็นไปในภายใน เป็นของไม่แตกทำลายแล้ว และธรรมารมณ์ทั้งหลายอันเป็นภายนอกย่อมไม่มาสู่คลองทั้งความกำหนดอันเกิดแต่มนะและธรรมารมณ์นั้น ก็ไม่มี ความปรากฏแห่งส่วนแห่งวิญญาณอันเกิดแต่ มนะและธรรมารมณ์นั้น ก็ยังมีไม่ได้ก่อน ดูกรภิกษุทั้งหลาย หากว่า มนะอันเป็นไปในภายใน เป็นของไม่แตกทำลายแล้ว และธรรมารมณ์ทั้งหลายอันเป็นภายนอก ย่อมมาสู่คลองแต่ความกำหนดอันเกิดแต่มนะและธรรมารมณ์นั้น ไม่มี ความปรากฏแห่งส่วนแห่งวิญญาณอันเกิดแต่มนะและธรรมารมณ์นั้น ก็ยังมีไม่ได้ก่อน ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย แต่ว่าในกาลใดแล มนะอันเป็นไปในภายในเป็นของไม่แตกทำลายแล้ว และธรรมารมณ์ทั้งหลายอันเป็นภายนอก ย่อมมาสู่คลอง ทั้งความกำหนดอันเกิดแต่มนะและธรรมารมณ์นั้น ก็ย่อมมี ในกาลนั้น ความปรากฏแห่งส่วนแห่งส่วนแห่งวิญญาณอันเกิดแต่มนะและธรรมารมณ์นั้น ย่อมมิได้ด้วยอาการอย่างนี้”²¹

จากแนวพระสูตรที่ยกมาแสดงให้เห็นว่าวิญญาณในแต่ละส่วนล้วนมีองค์ประกอบในการเกิดทั้งสิ้น เมื่อกล่าวถึงองค์ประกอบโดยรวมมี 4 อย่าง คือ

1. มีอายตนะดี คำว่า อายตนะ แปลว่าที่ต่อ หรือแดนต่อ²² หมายถึงที่ต่อกันให้เกิดความรู้ แดนเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ มี 6 อย่าง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทั้ง 6 อย่างนี้เรียกว่า อายตนะภายใน

2. มีวัตถุมาสัมผัส วัตถุในที่นี้ได้แก่ อายตนะภายนอกได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และอารมณ์ต่างๆ มากระทบ

3. อายตนะส่วนต่างๆ เปิดรับกันและกัน หมายความว่า อายตนะภายในและภายนอกจะต้องพร้อมที่จะรับกันทุกส่วน

4. มีจิตกำหนดรู้ตามทวาร (มนสิการ)

เพื่อให้เห็นชัดเจนมากยิ่งขึ้นถึงองค์ประกอบที่ทำให้วิญญาณทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เกิดขึ้นอย่างไร จึงใคร่ขอแจ้งรายละเอียด ดังนี้

ก. จักขุวิญญาณ ก็มีปัจจัยที่เกิดขึ้น คือ

- 1) มีประสาทตาดี
- 2) มีรูปมากระทบจักขุ
- 3) มีแสงสว่างที่ทำให้มองเห็นได้

²¹ ม. ญ. 12/346/256.

²² พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2538, หน้า 411.

4) มีใจจดจ่อรูปที่มากกระทบ (มนสิการ)

ข. โสตวิญญาณ ก็มีปัจจัยที่เกิดขึ้น คือ

- 1) มีประสาทหูดี
- 2) มีเสียงมากกระทบโสตประสาท
- 3) ช่องหูไม่ถูกปิดบัง
- 4) มีจิตจดจ่อเสียงที่มากกระทบ (มนสิการ)

ค. ฆานวิญญาณ มีปัจจัยเกิด คือ

- 1) มีประสาทจมูกดี
- 2) มีกลิ่นมากกระทบจมูก
- 3) มีลมช่วยพัดกลิ่นมาสู่จมูก
- 4) มีจิตจดจ่อกลิ่นที่มากกระทบ (มนสิการ)

ง. ชิวหาวิญญาณ มีปัจจัยเกิด คือ .

- 1) มีประสาทลิ้นดี
- 2) มีรสมากระทบลิ้น
- 3) มีลิ้นเปียกไม่แห้งเพื่อรับรสได้ง่าย
- 4) มีจิตจดจ่อรสที่มากกระทบ (มนสิการ)

จ. กายวิญญาณ มีปัจจัยทำให้เกิด

- 1) มีประสาทกายดี
- 2) มีสิ่งสัมผัสมากกระทบกาย
- 3) ประสาทกายทุกส่วนรับรู้สัณ
- 4) มีจิตจดจ่อต่อสิ่งที่มาสัมผัส (มนสิการ)

ฉ. มโนวิญญาณ มีปัจจัยทำให้เกิด คือ

- 1) มีจิตสามารถรับรู้อารมณ์ต่างๆ ได้ (มณะ)
- 2) มีอารมณ์ต่างๆ เข้ามากระทบ
- 3) จิตเปิดรับอารมณ์ที่เข้ามากระทบ
- 4) มีจิตกำหนดคือสนใจที่จะรับรู้อารมณ์ต่างๆ (มนสิการ)

เมื่อมีองค์ประกอบหรือปัจจัยพร้อมทั้ง 4 ประการ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆาน
วิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ คือความรู้แจ้งอารมณ์จึงเกิดขึ้น

วิญญาณที่สัมพันธ์กับขั้นอื่น

ในการทำหน้าที่ของขั้นอื่นๆ ที่เป็นนามธรรม จะต้องมิวิญญาณเข้าไปร่วมเพื่อให้เกิด
ความรู้สึกรู้คิดปรุงแต่งเสมอ เช่น เมื่อตาเห็นรูป -----> ก็เกิดความรู้ว่าเห็น หูฟังเสียง ----->

เกิดความรู้ว่าได้ยิน จมูกดมกลิ่น -----> เกิดความรู้ว่าได้กลิ่น ลิ้นลิ้มรส -----> เกิดความรู้ว่าได้รส
 ภายถูกต้องสัมผัสสิ่งต่างๆ เช่น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น -----> เกิดความรู้สึกรกระทบกับ
 สิ่งนั้นๆ และใจรับอารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง -----> เกิดความรู้อารมณ์ทางใจนั้นๆ ความรู้
 อารมณ์ต่างๆ เช่นรู้ว่าเห็นเป็นต้นนี้ เป็นขั้นตอนของวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น เป็นความรู้แรก
 สุด ความรู้ในขั้นแรกนี้เป็นความรู้ที่บริสุทธิ์ ยังไม่มีการปรุงแต่ง และยังเป็นธรรมชาติเดิมที่มีได้ถูก
 แปรไปโดยประการใดๆ ขึ้นต่อมา เป็นขั้นที่เกิดความรู้สึกร (เวทนา) ต่อจากนั้น ก็เกิดความรู้กำหนด
 จินนใจว่า สิ่งที่เราเห็นหรือได้ยินนั้นเป็นอย่างไร เป็นนั่นหรือเป็นนี่ เป็นฝ่ายเราหรือฝ่ายเขา หรือมีชื่อ
 เป็นอย่างไร นี่จัดเป็นความจำจำ (สัญญา) จากนั้นก็มีจิตจำนงตอบโต้ มีการปรุงแต่งโดยประการ
 ต่างๆ เช่น ชอบ ไม่ชอบ อยากได้ สบาย ไม่สบาย รัก โกรธ เป็นต้น เป็นการปรุงแต่ง (สังขาร)

จะเห็นว่าทุกขั้นตอน ไม่ว่าจะเป็นขั้นเวทนา สัญญา สังขารก็ตาม แต่ละขั้นต้องมี
 วิญญาณ ที่เป็นธรรมชาติรู้อารมณ์เข้าไปประกอบเป็นพื้นฐานความรู้กันไปโดยตลอดกระบวนการ
 กระแสของความรู้หรือวิญญาณมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องควบคู่ไปกับนามขันธ์อื่นๆ อยู่ตลอดเวลา

อนึ่ง ถ้าจะแยกอธิบายนามขันธ์ทั้ง 3 คือ เวทนา สัญญา และสังขารแต่ละอย่างที่เกิด
 ต่อจากวิญญาณ (ซึ่งเป็นนามขันธ์ด้วยกัน) จะเห็นได้ ดังนี้

เวทนา²³ คือ ความรู้สึกรของจิตที่มีต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ทางทวาร 6 มี 3 ประการ คือ

1. สุขเวทนา (ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข) เช่น สุข สบาย ชื่นใจ หรือพอใจ
2. ทุกขเวทนา (ความเสวยอารมณ์ที่เป็นทุกข์) เช่น เป็นทุกข์ เจ็บปวด ขมขื่น คับแค้นใจ
3. อทุกขมสุขเวทนา (ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข) เป็นกลางๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

พระพุทธศาสนาถือว่าทุกครั้งที่เกิดวิญญาณ 6 จะต้องมีเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งใน 3
 อย่างนี้เสมอ วิญญาณที่ไม่มีเวทนาทั้ง 3 อย่างนี้ไม่มี เวทนาจัดเป็นกิจกรรมของจิตในขั้นรับ คือ ขั้น
 ของจิตที่ไปเกี่ยวข้องกับอารมณ์ ขั้นของจิตที่ไปเกี่ยวข้องกับอารมณ์ในขั้นของเวทนานี้ ยังไม่จัดว่าดี
 หรือชั่ว (กุศลหรืออกุศล) เวทนานั้นเป็นธรรมชาติที่ไม่ดีไม่ชั่วโดยลำพังตัวมันเอง ต่อเมื่อเวทนาที่ถึงขั้น
 ของจิตมีเจตจำนงต่ออารมณ์ หรือการกระทำของอารมณ์ที่มีสังขารเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย จึงจะเรียกว่า
 ดีหรือชั่ว เพราะในขั้นนั้น เป็นขั้นที่มีกุศลและอกุศลเข้ามาผสมแล้ว

สัญญา ได้แก่ความจำหรือความหมายรู้อารมณ์ เป็นขั้นของจิตที่มีการกำหนดรู้อารมณ์
 และอาการของอารมณ์ทางทวารทั้ง 6 มี 6 ประการ คือ "...รูปสัญญา (ความจำหรือหมายรู้รูป เช่น
 รู้ว่าสูง ต่ำ ดำ ขาว เตี้ย เล็ก และใหญ่) สัททสัญญา (ความจำหรือหมายรู้เสียง เช่นรู้ว่าทุ้ม แหลม
 ก้อง และกังวาล) คันธสัญญา (ความจำหรือหมายรู้กลิ่น เช่นรู้ว่าหอมเหม็น และฉุน) รสสัญญา
 (ความจำหรือหมายรู้รส เช่น รู้ว่าเปรี้ยว หวาน มัน และเค็ม) โผฏฐัพพสัญญา (ความจำหรือ

²³ที. ปฎิ. 11/228/195.

ความหมายรู้สิ่งที่มากระทบกาย เช่น รู้ว่าเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หยาบ ตะเอยด) รั้มมัลลัญญา (ความจำหรือความหมายรู้อารมณ์ต่างๆ ทางใจ เช่น รู้ว่าสวย น่าเกลียด น่ารัก หยาบ ตะเอยด) ...”²⁴

สังขาร หมายถึง การปรุงแต่งจิตให้ดีบ้าง ให้ชั่วบ้าง หรือให้เป็นกลางๆ บ้าง ดังนั้นสังขารจึงเป็นสิ่งที่ปรุงแต่งจิตให้ดี ให้ชั่ว หรือเป็นกลางๆ หรือเป็นตัวทำให้คุณภาพของจิตว่าดีหรือชั่ว จิตในขั้นที่เป็นวิญญาน เวทนา และสัญญา นั้น ยังไม่ถือว่าดีหรือชั่ว แต่จิตในขั้นของสังขารหรือจิตที่ถูกปรุงแต่งโดยสังขารแล้ว จึงถือว่าเป็นจิตดีหรือชั่ว

อนึ่ง สังขารหรือเครื่องปรุงแต่งวิญญานนั้นมีมากมาย และต้องมีเจตนาเป็นตัวนำ ในปรัวัญญสูตรได้แสดงความหมายของสังขารว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สังขารเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย เจตนา 6 หมวดนี้คือ รูปสัญญาเจตนา (เจตจำนง หรือความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับรูป) สัททสัญญาเจตนา (เจตจำนง หรือความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับเสียง) คันธสัญญาเจตนา (เจตจำนง หรือความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับกลิ่น) รสสัญญาเจตนา (เจตจำนง หรือความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับรส) โผฏฐัพพสัญญาเจตนา (เจตจำนง หรือความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับสิ่งที่ถูกต้องกาย) ธรรมสัญญาเจตนา (เจตจำนง หรือความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับธรรมารมณ์) ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าสังขาร...”²⁵

มีข้อเป็นที่น่าสนใจที่ควรทำความเข้าใจเพิ่มเติมบางอย่าง คือความแตกต่างระหว่างความรู้แบบวิญญาน สัญญา ปัญญา และญาณ ซึ่งทั้งหมดนี้มีเป็นเรื่องของความรู้เหมือนกัน แต่ก็มีความรู้ที่ต่างกัน ดังนี้

วิญญานรู้ หมายถึงความรู้แจ้ง คือรู้ว่า นี่ทุกข์ นี่สุข นี่มิใช่ทุกข์มิใช่สุข เป็นต้น

ปัญญา หมายถึงความรู้ทั่ว คือบุคคลผู้มีปัญญาย่อมรู้ชัดว่า นี่ทุกข์ นี่สาเหตุของทุกข์ นี่ทางที่จะปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

จะเห็นว่า ความรู้แบบปัญญากับความรู้แบบวิญญานไม่อาจจะแยกจากกันได้ ดังที่ปรากฏว่า “ปัญญาและวิญญาน ธรรม 2 ประการนี้ ปะปนกัน ไม่แยกจากกัน ไม่อาจแยกออกแล้ว ปัญญาเห็นที่อื่นต่างกันได้ เพราะปัญญารู้ชัดสิ่งใด วิญญานก็รู้แจ้งสิ่งนั้น วิญญานรู้แจ้งสิ่งใด ปัญญา ก็รู้ชัดสิ่งนั้น ฉะนั้น ธรรม 2 ประการนี้ จึงปะปนกัน ไม่แยกจากกัน ...”²⁶ จะต่างกันก็ตรงที่ว่า ความรู้แบบวิญญานเป็นขั้นของการกำหนดรู้ ส่วนความรู้แบบปัญญาเป็นขั้นที่พึงเจริญหรือทำให้มีขึ้น

สัญญา คือความรู้จัก เช่นความรู้จัก (อารมณ์ 6) ว่ารูปนั้นมีสีเขียว สีแดง เสียงนั้นเป็นเสียงสูงหรือต่ำ กลิ่นหอมหรือเหม็น รสนั้นเปรี้ยวหรือหวาน เป็นต้น

²⁴ที. มหา. 10/297/272.

²⁵สง. ข. 17/116/59.

²⁶ม. มุ. 12/494/380.

ญาณ คือความรู้ เป็นความรู้ที่เกิดจากการพิจารณาเห็น (ขณะที่จิตเป็นสมาธิ) เช่นการพิจารณาเห็นอารมณ์ (ทั้ง 6) ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา...การพิจารณาเห็นความเบื่อกว่า...ความคลายกำหนด...ความสละคืน...ความสิ้นไปและความเสื่อมไป...เป็นต้น²⁷

อนึ่ง ในวิสุทธิมรรค²⁸ ท่านอธิบายไว้ว่า สัจญาณเป็นความรู้จัก เช่นรู้ว่าเป็นสิ่งนั้นหรือสิ่งนี้ เป็นความรู้ที่ไม่อาจเข้าใจได้โดยตลอดซึ่งสามัญลักษณะ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้ วิญญาน เป็นความรู้แจ้ง คือ รู้จักว่าเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ด้วย และเข้าใจตลอดถึงสามัญลักษณะเป็นต้นด้วย แต่ไม่อาจส่งให้เข้าถึงความเกิดปรากฏขึ้นแห่งมรรคได้ ส่วนปัญญา เป็นความรู้ชัด คือรู้จักอารมณ์ด้วย เข้าใจตลอดถึงสามัญลักษณะด้วย และเป็นความรู้ที่ส่งให้เข้าถึงความเกิดปรากฏขึ้นแห่งมรรคด้วย อุปมาเหมือนคน 3 คน คือ เด็กทารก ชาวบ้าน และเศรษฐิก มองกองกหาปณะที่กองไว้ ทารกไร้เดียงสาที่รู้แต่ความงามแปลกๆ ยาว สั้น เหลี่ยม และกลมของกหาปณะทั้งหลายเท่านั้น หาว่าสิ่งที่เขาสมมติกันว่า แก้ว เงิน ทอง เป็นเครื่องซื้อหาอุปโภคและบริโภคของมนุษย์ได้ ชาวบ้านรู้ความสดใสและความแปลกต่างๆ ด้วย รู้ว่าสิ่งนี้เขาสมมติกันว่า แก้ว ทอง เงิน ซื้อหาอุปโภคและบริโภคของมนุษย์ได้ แต่ไม่รู้แยกว่ากหาปณะนั้นจริงหรือปลอม แต่เศรษฐิก ย่อมทราบทุกประการ เมื่อเห็นแม้กองกหาปณะก็รู้ ได้ยินเสียงกหาปณะก็รู้ คมกลิ่นก็รู้ และรู้ด้วยว่า กหาปณะนั้นทำที่โน้นหรือที่นี่เป็นต้น

รวมความว่า ความรู้แบบสัจญาณ เปรียบเสมือนเด็กทารกรู้กหาปณะ ความรู้แบบวิญญาน เปรียบเสมือนชาวบ้านรู้จักกหาปณะ และความรู้แบบปัญญา เปรียบเสมือนเศรษฐิกรู้จักกหาปณะ

2. วิญญานตามนัยปฏิสนธิวิญญาน

นอกจากจะพบความหมายของวิญญานตามนัยเบญจขันธ์ แล้ว ยังพบความหมายของวิญญานที่ทำหน้าที่ในการเกิดใหม่ในภพใหม่ ชาติใหม่ ที่เรียกว่า ปฏิสนธิวิญญาน ซึ่งในเรื่องดังกล่าวคนไทยทั่วไป ไปที่นับถือพระพุทธศาสนา ก็มีความเชื่อว่าคนตายจะต้องเกิดอีกแน่นอน และสิ่งที่พาไปเกิดนั้นก็คือวิญญาน และวิญญานที่ไปเกิดนั้นจะมีผลกรรมติดตามไปด้วยเสมอ หากทำกรรมดีก็จะได้ไปสู่ภพภูมิที่ดี หากทำกรรมชั่วก็จะได้ไปสู่ภพภูมิที่ชั่ว แนวคิดเรื่องกายตายแล้วเกิดจึงมีอยู่ในสังคมคนไทยที่นับถือพระพุทธศาสนาทั่วไป และแนวคิดดังกล่าวก็มีหลักฐานปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาด้วย โดยเฉพาะวิญญานในปัจจุสมุปปาท ซึ่งมีอรรถกถาบางท่านอธิบายเอาไว้ว่าเป็นวิญญานที่เป็นตัวพาไปเกิดในภพใหม่ ภูมิใหม่ ซึ่งจะกล่าวต่อไป

²⁷ พ. ปฏิ. 31/169/82.

²⁸ วิสุทธิมรรค เล่ม 3. หน้า 2.

แนวคิดเรื่องการเกิดใหม่

อาจจะมีหลายท่านที่สงสัยว่า เมื่อพระพุทธศาสนาไม่ยอมรับเรื่องวิญญาณเป็นอมตะ และเรื่องวิญญาณสูญสลาย ก็มักจะมีคนถามว่า “หลังจากที่คนตายแล้วเกิดอีกหรือไม่?” และในทางพระพุทธศาสนาอธิบายเรื่องนี้อย่างไร ในทางพระพุทธศาสนาได้แสดงการเกิดไว้ 2 นัย คือ

1. การเกิดและการตายแบบชั่วขณะจิต การเกิดชั่วขณะจิตนั้น มีข้อความยืนยันใน ขุททกนิกาย มหาภิไธยวาทว่า “ชีวิตน้อยเพราะตั้งอยู่น้อยเป็นอย่างไร...ชีวิตย่อมเป็นอยู่ในขณะจิต ปัจจุบัน ไม่เป็นอยู่แล้ว จักไม่เป็นอยู่...ชีวิต อตภาพ สุขและทุกข์ทั้งมวล เป็นธรรมประกอบกันเสมอ ด้วยจิตดวงเดียว ขณะย่อมเป็นไปพลัน เทวคาเหล่าใดย่อมตั้งอยู่ตลอดแปดหมื่นสี่พันกับ เทวคาเหล่านั้น ย่อมไม่เป็นผู้ประกอบด้วยจิตสองดวงดำรงอยู่เลย...สัตว์ไม่เกิดแล้วด้วยอนาคตขันธ ย่อมเป็นอยู่ด้วยปัจจุบันขันธ สัตว์โลกตายแล้วเพราะความแตกแห่งจิต นี่เป็นบัญญัติทางปรมาตม์...ขันธทั้งหลาย มาโดยไม่ปรากฏแตกแล้วก็ไปสู่ที่ไม่ปรากฏ ย่อมเกิดขึ้นและเสื่อมไป เหมือนสายฟ้าแลบในอากาศ ฉะนั้น”²⁹

จากข้อความที่ยกมาเป็นการแสดงการเกิดการตายแบบชั่วขณะจิต ซึ่งเป็นการเกิดการตายตามความหมายทางปรมาตม์ นั่นคือเมื่อจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้น สิ่งมีชีวิตที่มีจิตซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่าสัตว์ ก็ถือว่าเกิดขึ้น เมื่อจิตดวงนั้นดับก็เรียกว่าสัตว์ตาย การเกิดการตายแบบนี้มีอยู่ทุกขณะจิตในชีวิต ตามธรรมชาติบุคคลย่อมมีการเกิดการตายแบบนี้นับครั้งไม่ถ้วน ซึ่งแตกต่างจากการเกิดจากกรรมมารดา และตายเมื่อสังขารร่างกายนั้นแตกดับเพราะสิ้นลมหายใจ

จากข้อความที่ยกมามีข้อความที่กล่าวว่า “ชีวิตย่อมเป็นอยู่ในขณะจิตปัจจุบัน” หมายความว่า การดำรงชีวิตอยู่ที่แท้จริงของชีวิตมีช่วงเวลาที่แสนสั้นเพียงชั่วขณะจิตเดียว คำว่า “ไม่เป็นอยู่แล้ว” หมายความว่า ชีวิตไม่ได้เป็นอยู่ด้วยขณะจิตที่เป็นอดีต เพราะขณะจิตที่เป็นอดีตได้ดับไปแล้ว คำว่า “จักไม่เป็นอยู่” หมายความว่า ชีวิตไม่ได้ดำรงอยู่ด้วยขณะจิตที่เป็นอนาคต เพราะขณะจิตที่เป็นอนาคตยังไม่เกิดขึ้น คำว่า “ชีวิต อตภาพ สุขและทุกข์ทั้งมวล เป็นธรรมประกอบกันเสมอ ด้วยจิตดวงเดียว ขณะย่อมเป็นไปพลัน” หมายความว่า ชีวิต ร่างกาย สุข และทุกข์ที่บุคคลมี ก็มีอยู่ที่จิตซึ่งเกิดขึ้นที่ละดวงหรือขณะละดวง นี่คือการความหมายของการเกิดการตายในขณะจิตเดียว

2. การเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ หลักฐานในเรื่องนี้ได้แก่ชาดก³⁰ ต่างๆ ซึ่งเป็นการประมวลเรื่องราวเกี่ยวกับอดีตชาติของพระองค์สมัยยังเป็นพระโพธิสัตว์ ใน ขุททกนิกาย จริยาปิฎก

³¹ พระพุทธองค์ได้ทรงเล่าเรื่องในอดีตชาติของพระองค์ได้บำเพ็ญบารมีเอาไว้ 15 เรื่อง นอกจากนั้น

²⁹ จุ. มหา. 29/49/38.

³⁰ พระไตรปิฎก เล่ม 27, 28 เป็นชาดกทั้งหมด 2 เล่ม

³¹ พุทธวงศ์ - จริยาปิฎก 33/1 - 35.

เรื่องเกี่ยวกับอดีตชาติของพระองค์ยังปรากฏกระจายอยู่ในพระสูตรอื่นๆ อีก หลักฐานในที่ต่างๆ ในพระไตรปิฎกซึ่งได้กล่าวมานี้เป็นการยืนยันเกี่ยวกับแนวคิดและความเชื่อเรื่องการเวียนตายเวียนเกิด หรือสังสารวัฏ ซึ่งเป็นการเวียนตายเวียนเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติเอาไว้อย่างแน่นนอนส่วนหนึ่ง

ดังนั้น ในพระพุทธศาสนาก็คือเรื่องของการเกิดแบบข้ามภพข้ามเช่นเดียวกัน ดังความว่า “...ดูกรภิกษุทั้งหลาย สงสารนี้กำหนดที่สุด เบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้ เมื่อเหล่าสัตว์ผู้มีวิชาเป็นที่ทางกัน มีคณาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ ที่สุดเบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ท่อนไม้ที่บุคคลโยนขึ้นบนอากาศ บางคราวก็ตกลงทางโคน บางคราวก็ตกลงทางขวาง บางคราวก็ตกลงทางปลาย แม้ฉันใด สัตว์ทั้งหลายผู้มีวิชาเป็นที่ทางกัน มีคณาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ ก็ฉันนั้นแล บางคราวก็จากโลกนี้ไปสู่ปรโลก บางคราวก็จากปรโลกมาสู่โลกนี้ ข้อนี้เพราะเหตุไร เพราะว่า สงสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้ ฯลฯ พอเพื่อจะหลุดพ้น ดังนี้”³²

จากข้อความที่ยกมาแสดงให้เห็นแนวความคิดหลายประการ คือ

ประการแรก แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนถึงความคิดหรือความเชื่อเรื่องการเวียนตายเวียนเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ ไม่ใช่การเกิดการตายแบบชั่วขณะจิต ที่ว่าเมื่อความรู้สึกว่า “ตัวกู” เกิดขึ้นด้วยอำนาจของอุปาทานก็เป็นการเกิด เมื่อความรู้สึกว่า “ตัวกู” ดับไปก็เป็นการตาย แต่โดยความประสงค์แล้ว พระพุทธองค์ประสงค์เอากการเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติมากกว่าที่จะเกิดแบบชั่วขณะจิต

ประการที่สอง แสดงให้เห็นว่าเราไม่อาจสาวไปหาจุดเริ่มต้นของมนุษย์ที่มีชีวิตอยู่ในเวลานี้แต่ละคนได้ว่าเริ่มมีขึ้นครั้งแรกเมื่อไหร่ จุดเริ่มต้นครั้งแรกคงจะมี แต่ถือว่าเป็นเรื่องเกินวิสัยที่จะที่จะย้อนไปหาจนถึงที่สุด ซึ่งเป็นการชี้ให้เห็นว่าการเวียนตายเวียนเกิดของมนุษย์นั้น ไม่อาจจะกำหนดได้ว่าจะสิ้นสุดลงเมื่อไหร่ เพราะคราบใดที่ยังไม่เข้าถึงความหลุดพ้น

ประการที่สาม แสดงให้เห็นว่า อวิชาและคณาเป็นตัวการที่ทำให้บุคคลต้องเวียนตายเวียนเกิด ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ คำว่า “อวิชา” ในที่นี้หมายถึงไม่รู้ในพระธรรม ท่านชี้ไปที่ไม่รู้แจ้งในอริยสัจ 4 ดังความว่า “ก็อวิชาเป็นไฉน ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุเกิดแห่งทุกข์ ความไม่รู้ในความดับทุกข์ ความไม่รู้ในปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับทุกข์ นี้เรียกว่าอวิชา ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ...”³³

³² ส. น. 16/438 - 439/206.

³³ ส. นิตาน. 16/17/4.

วิญญานตามนัยปฏิจสงสมุปบาท

ในปฏิจสงสมุปบาท มีกฎอยู่ข้อหนึ่งว่า วิญญานปจจา นามรูปี แปลว่า เพราะวิญญานเป็นปัจจัยจึงเกิดนามรูป วิญญานในที่นี้ท่านมหายเอาปฏิสนธิวิญญานมากกว่าวิญญานตามนัยเบญจขันธ์

ดังนั้น วิญญานตามแนวปฏิจสงสมุปบาทจึงแบ่งออกเป็น 2 สาย คือ ภาววิญญาน (ภาวักจิต) และวิถีวิญญาน (วิถิกจิต)

ภาววิญญาน หมายถึง วิญญานที่เป็นเหตุแห่งภพมีความหมายดังนี้

- ก. ภพ ได้แก่ นามและรูป
- ข. นาม ได้แก่ จิตกับเจตสิก ส่วนรูป ได้แก่ มหาภูตรูป 4³⁴ และอุปาทายรูป 24³⁵
- ค. ที่ว่า “เป็นเหตุ” หมายความว่า เป็นต้นตอ ให้เกิด ให้ดำรงอยู่
- ง. ที่ว่า “เป็นเหตุแห่งภพ” หมายความว่า เป็นต้นตอให้ภพ (นามรูป) เกิดและดำรงอยู่
- จ. คำว่า “ภพ” เมื่อแยกออกแล้ว ได้แก่ นามรูปนั่นเอง เมื่อสรุปลงก็คือชีวิตของคนเรานั้นเอง ภาววิญญาน บางท่านแปลว่า วิญญานที่เป็นต้นเหตุหรือรากฐานของชีวิต โดยเหตุนี้ภาววิญญานจึงมีลักษณะดังต่อไปนี้

1. ทำหน้าที่เป็นจิตวิญญาน คำว่า จิต ตามรูปศัพท์แปลว่า เคลื่อนย้าย แต่ในทางอภิธรรมหมายถึง การดับครั้งสุดท้ายของจิตในชีวิตหรือชาติหนึ่งๆ เพราะตามปกติจิตของคนเรานั้นมีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา การดับครั้งสุดท้ายนั้นเราเรียกว่า จิตจิตร คือจิตที่บ่งบอกให้รู้ว่าคนเราตายแล้ว คนเราทุกคนตลอดจนถึงสัตว์ทุกประเภท เมื่อถึงคราวจะตายสัญลักษณ์ประการแรกที่บ่งบอกให้รู้คือ การหมดความรู้สึกทางประสาทสัมผัสทั้ง 5 สัญลักษณ์ต่อมาก็คือความคิดต่างๆ ในมโนทวารจะไม่เกิด จะอยู่ในอาการที่ไม่รู้สึกตัวลักษณะอาการเช่นนี้แหละที่ภาษาทางพระอภิธรรมเรียกว่า จิตตกกวังค์และจิตที่ตกกวังค์หรือกวังค์จิตนี้เอง ซึ่งเป็นตัวการรักษาวินิจให้ดำรงอยู่ตลอดเวลานั้น แต่จะมีการเกิดดับอยู่ทุกขณะนั้นก็จะดับวูบไป อันเป็นการดับครั้งสุดท้ายนั้นหมายความว่าในชีวิตหนึ่งในชาติหนึ่ง ได้สิ้นสุดลงแล้ว เพราะเหตุที่การดับครั้งสุดท้าย หมายถึงการตายของคนและสัตว์ กวังค์จิตชนิดนี้ จึงมีชื่อเรียกว่า จิตวิญญาน

2. ทำหน้าที่เป็นปฏิสนธิวิญญาน คำว่า ปฏิสนธิ ตามรูปศัพท์แปลว่า กลับมาต่ออีก แต่ในที่นี้ หมายถึง การเกิดใหม่ การได้ชีวิตใหม่

³⁴ที.ส. 9/343/326.

³⁵อภิ.ส. 34/504/618.

ว่ากันโดยสภาวะแล้ว จิตของคนและสัตว์เมื่อดับแล้วก็เกิดใหม่ทันที ไม่มีอะไรมาคั่นไม่ให้เกิดได้เลย เพราะเหตุที่คนเราได้ชื่อว่า ตาย เพราะจิตดับ และไปเกิดใหม่ก็เพราะจิตเกิด ในเมื่อจิตดับแล้วเกิดทันที ก็หมายความว่าหลังจากตายแล้วคนเราก็เกิดใหม่ (ได้ชีวิตใหม่) ทันที

ภวังควิญญาณ (ที่ดับแล้ว) เกิดใหม่ เป็นเหตุให้ได้ชีวิตใหม่ นี่แหละเรียกกันว่า ปฏิสนธิวิญญาณ ซึ่งได้เชื้อ กิเลส คัดหา อุปาทาน มาจากจุติวิญญาณ

ชีวิตใหม่ หรือโอปปาติกะ ที่ได้หลังจากตายเพราะปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัยนี้ เป็นชีวิตที่สมบูรณ์แบบ กล่าวคือ มีร่างกาย อวัยวะครบถ้วน ถอดแบบไปจากคนตายซึ่งเป็นเจ้าของร่างเดิม ตลอดจนถึงความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ก็จะไม่เปลี่ยนแปลง ทั้งนี้เพราะปฏิสนธิวิญญาณได้รับเชื้อไปจากจุติวิญญาณดังกล่าวแล้วนั่นเอง

โดยเหตุที่ภวังควิญญาณ ทำหน้าที่ทั้งจุติและปฏิสนธิ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า “ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต เป็นจิตอย่างเดียวกันและมีอารมณ์อย่างเดียวกันในชาติหนึ่ง”

3. ทำหน้าที่รักษา หล่อเลี้ยงชีวิตหนึ่งในชาติหนึ่ง คนและสัตว์ในโลกนี้ ในโลก โอปปาติกะ หรือในโลกไหนๆ หลังจากเกิดมาแล้ว ย่อมจะมีชีวิตอยู่ในโลกนั้น สั้นระยะเวลาหนึ่ง มากบ้าง น้อยบ้าง ตามสมควรแก่กรรม บางคนอาจจะมีชีวิตอยู่ได้ไม่กี่ปี แต่สำหรับบางคนอาจจะอยู่ได้หลายปี ทั้งนี้เพราะอะไร คำตอบก็คือ เพราะภวังควิญญาณทำหน้าที่หล่อเลี้ยงไว้

การมีชีวิตอยู่ของคนและสัตว์นั้น ย่อมมีส่วนสัมพันธ์อยู่กับวิญญาณอย่างแยกไม่ออก สิ่งใดมีวิญญาณ สิ่งนั้นก็ย่อมมีชีวิต และในทำนองเดียวกันสิ่งใดมีชีวิต สิ่งนั้นก็ย่อมมีวิญญาณ เพราะวิญญาณกับชีวิตต่างอิงแอบอาศัยกันและกันเกิดขึ้น เพราะฉะนั้นคนและสัตว์ที่ตาย จึงหมายความว่า ไม่มีทั้งชีวิตและวิญญาณ ดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า “อายุ (ชีวิต) โออุณ (อุณหภูมิจิต) และวิญญาณ ละทิ้งร่างกายนี้ไป เมื่อใด เมื่อนั้น ร่างกายนี้ก็จะถูกทอดทิ้งนอนกลิ้งเหมือนท่านไม้ที่ไม่มีประโยชน์”

4. ทำหน้าที่เป็นวิปากวิญญาณ (วิปากจิต) วิญญาณที่เก็บวิบาก (ผลแห่งกรรม) โดยความหมายของวิบากก็คือ

4.1. ผลของกรรมทั้งดีและชั่ว

4.2. กิเลสในฐานะที่เป็นแรงกระตุ้น แรงผลักดันจากภายในให้เกิดการแสดงพฤติกรรมออกมาภายนอก

4.3. ความถนัด ความสามารถ ความเคยชิน ที่เกิดจากการกระทำซ้ำจนกระทั่งกลับกลายเป็นการเรียนรู้และสะสมเอาไว้ภายในจนเป็นอุปนิสัย ซึ่งในเวลาต่อมา ก็จะเป็นแรงผลักดันให้คนเราได้กระทำซ้ำอย่างนั้น

4.4. เชื้อแห่งความดีและความชั่วที่ติดตัวมาตั้งแต่เกิดของทุกคน หากเชื้อของความดีมี

มาก นิสัยสันดานตลอดจนถึงพฤติกรรมที่แสดงออกจะโน้มไปในทางที่ดี แต่ถ้าเชื่อความชั่วมีมากกว่า ก็จะอยู่ในลักษณะตรงกันข้าม กล่าวคือนิสัยสันดาน และพฤติกรรมที่แสดงออกจะเป็นไปในทางที่ไม่ดี วิชากรรมในที่นี้มุ่งถึงกรรมในอดีตชาติ ซึ่งสัมพันธ์อยู่กับสิ่งแวดล้อมอยู่ในชาติปัจจุบัน อันเป็นตัวผลักดันคนเราให้เป็นคนดีหรือเลว

วิชาทั้งหมดที่กล่าวมานี้ เกิดในวิญญาน วิญญานทำหน้าที่เก็บรักษาไว้ และวิญญานที่ทำหน้าที่นี้ก็คือ ภวังควิญญานนั่นเอง

5. ทำหน้าที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิถีวิญญาน คำว่า วิถีวิญญาน หมายถึง หนทาง หรือทางเดิน ในที่นี้ได้แก่ทางเดินทางวิญญานมี 6 คือ ทำให้เกิดจักขุวิญญาน โสทวิญญาน ฆานวิญญาน ชีวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนวิญญาน วิญญานเหล่านี้ท่านจัดเป็นวิญญานชั้น (หมวดหมู่แห่งวิญญาน) ในชั้น 5

จากที่กล่าวมาแล้ว เราจะเห็นว่าภวังควิญญานกับวิถีวิญญานเป็นวิญญานสายเดียวกัน มีความสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก เพราะภวังควิญญาน เป็นปัจจัยให้เกิดวิถีวิญญาน และในขณะเดียวกันวิถีวิญญานก็เป็นปัจจัยให้เกิดภวังควิญญาน หรือจะพูดอีกนัยหนึ่งว่า วิชาเป็นปัจจัยให้เกิดกรรม (การกระทำ) และกรรมเป็นปัจจัยให้เกิดวิชา ภวังควิญญานเป็นวิชา ส่วนวิถีวิญญานเป็นกรรม

วิเคราะห์ความคิดเรื่อง “โอปปาติกะ”

โอปปาติกะ คือ การเกิดมีขึ้นหลังจากตายในโลกมนุษย์ การเกิดชนิดนี้ไม่ว่าคนหรือสัตว์ย่อมมีลักษณะอย่างเดียวกัน คือ เกิดโดยไม่ต้องอาศัยพ่อแม่ เพราะทุกอย่างเกิดจากการสร้างสรรควิญญานของตนเองล้วนๆ แม้กระทั่งตัวเรา (นามรูป) ในโลกนั้น ก็เกิดขึ้นมาได้จากการสร้างสรรคของวิญญานของเราเอง เกิดขึ้นมาได้อย่างไร ข้อนี้ขอให้เรานึกถึงเวลาที่เราลับตา คิดถึงเรื่องราวต่างๆ ในความคิดนั้น เราจะเห็นภาพตัวเราและเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องเกิดขึ้นร่วมอยู่ด้วยความคิดของคนเรานั้น เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา เมื่อถึงคราวตาย แม้ร่างกายจะไร้สมรรถภาพ กล่าวคือตาไม่สามารถมองเห็น หูไม่สามารถได้ยิน ฯลฯ แต่วิญญานของเราหาได้ไร้สมรรถภาพไปด้วยไม่ เรายังมีความคิด และความคิดของคนใกล้ตายนั้น ย่อมเป็นความคิดที่แจ่มชัด เพราะประสาทสัมผัสส่วนอื่นถูกคัดออกไปหมด เหลืออยู่แต่การรับรู้ทางวิญญานเท่านั้น อารมณ์ที่วิญญานรับรู้ในขณะนั้นก็คืออดีตกรรม อันได้แก่ เรื่องราวหรือเหตุการณ์ต่างๆ ที่เคยรับรู้มาแล้วในอดีต เรื่องราวนั้นไม่ว่าจะดีหรือชั่ว ในส่วนที่พึงใจที่สุด ก็จะถูกสร้างเป็นภาพขึ้น ซึ่งเรียกว่ามโนภาพ ในมโนภาพนั้นแน่นอนว่าย่อมมีตัวเราวมอยู่ด้วย

ภาพตัวเราในความคิดขณะใกล้จะตายนั่นเอง คือตัวเราคนใหม่ที่เริ่มจะสมบุรณ์ในโลกใหม่ โดยไม่ต้องมีการเริ่มต้นจากพ่อแม่ และชีวิตใหม่จะสมบุรณ์ทันทีเมื่อวิญญานละทิ้งร่างเก่าได้อย่างเด็ดขาด

สัตว์ในโลกโอปปาติกะนี้แหละที่เป็นตัวเข้ามาถือปฏิสนธิในครรภ์ของมารดา ดังที่ปรากฏว่า “อุกรอานนท์ ก็วิญญานจักไม่หยั่งลง ในท้องแห่งมารดา นามรูปจักขาดในท้องแห่งมารดา ได้บ้างไหม ฯ

ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า ฯ

อุกรอานนท์ ก็ถ้าวิญญานหยั่งลงในท้องแห่งมารดาแล้วจักล่วงเลยไป นามรูปจักบังเกิด เพื่อความเป็นอย่างนี้ได้บ้างไหม ฯ

ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า ฯ

อุกรอานนท์ ก็ถ้าวิญญาน ของกุมารก็ดี ของกุมาริกาก็ดี ผู้ยังเยาว์วัยอยู่ จักขาดความสืบ ต่อ นามรูปจักถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ได้บ้างไหม ฯ

ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า ฯ

เพราะเหตุนั้นแหละ อานนท์ เหตุ นิทาน สมุทัย บังคับแห่งนามรูป ก็คือวิญญานนั่นเอง”³⁶

จากพุทธพจน์ข้างต้นช่วยให้เข้าใจว่า การที่โอปปาติกะเข้ามาในครรภ์ของมารดานั้น เข้ามาในรูปของวิญญาน วิญญานนั้น ก็คือภวังควิญญานที่ทำหน้าที่จุดจากร่างที่เป็นโอปปาติกะแล้ว มาถือปฏิสนธิในครรภ์มารดา ครรภ์มารดา ในส่วนที่แคบที่สุดก็คือ ไข่ที่ผสมเชื้อซึ่งอยู่ในมดลูก ฉะนั้น เมื่อพูดว่าถือปฏิสนธิในครรภ์มารดา จึงหมายความว่ามาปฏิสนธิไข่ที่ผสมเชื้อไว้นั่นเอง การปรากฏของปฏิสนธิวิญญานในไข่ของแม่ที่ผสมเชื้อไว้นั้น ก็จะมีร่องรอยของความเป็นคนปรากฏ ร่องรอยดังกล่าวก็คือระบบกายประสาท และลักษณะเพศหญิงหรือชายซึ่งปรากฏขึ้นมาพร้อมกัน

ภวังควิญญานที่ทำหน้าที่ปฏิสนธินี้แหละ เมื่อปฏิสนธิแล้วก็ดับไป เป็นปัจจัยให้เกิด ภวังควิญญานใหม่ ซึ่งคอยทำหน้าที่สร้างสรรค์และจัดระเบียบไข่ที่ผสมเชื้อซึ่งมีร่องรอยของความเป็นคนปรากฏอยู่แล้ว ให้เจริญเติบโตต่อไป

การจุดและการถือปฏิสนธิดังกล่าวนี้ ทำให้เราเข้าใจได้ดีถึงความสัมพันธ์อย่างแยกกัน ไม่ออก ระหว่างโลกของโอปปาติกะกับโลกมนุษย์ เพราะในโลกทั้งสองนี้มีการเกิดและการตายอยู่ตลอดเวลา กล่าวคือเมื่อมีการตายในโลกมนุษย์ก็หมายความว่า มีการเกิดปรากฏใหม่แล้วในโลกของโอปปาติกะ และเมื่อมีการตายในโลกของโอปปาติกะ ก็หมายความว่ามีการเกิดใหม่ปรากฏแล้วในโลกของมนุษย์ ชีวิตของคนเราเกิดวนเวียนอยู่ในโลกทั้งสองนี้เพราะเหตุนี้ท่านจึงเรียกว่า สังสารวัฏ

4.2. ธรรมชาติของวิญญาน

ธรรมชาติหรือลักษณะของวิญญานตามทัศนะทางพระพุทธศาสนา ท่านแสดงไว้ 2 ประการ คือ

³⁶พ. มห. 10/60/68.

1. วิเสสลักษณะ หมายถึง ลักษณะพิเศษ คือเป็นลักษณะประจำตัวหรือเฉพาะตัวของจิต
2. สามัญลักษณะ คือ ลักษณะที่เป็นอยู่โดยทั่วไป เป็นลักษณะที่เป็นธรรมดา หรือเป็นไปตามธรรมชาติของทุกๆ สิ่ง วิญญาณก็มีลักษณะเป็นเช่นนี้ด้วย

ลักษณะทั้งสองอย่าง คือ วิเสสลักษณะและสามัญลักษณะของวิญญาณมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกตามหมวดต่างๆ สามัญลักษณะนั้นในที่ต่างๆ มีนัยที่ไม่แตกต่างกัน แต่วิเสสลักษณะมีนัยที่แสดงเอาไว้แตกต่างกันในรายละเอียด ซึ่งจะได้อธิบายวิเคราะห์ให้ถึงความแตกต่าง

1.1. วิเสสลักษณะตามนัยพระสูตร

ก) ลักษณะที่ปรากฏในจิตตวรรค ดังนี้

“นักปราชญ์ย่อมทำจิตที่คั่นรณ กลับกลอกรักษาได้โดยยากห้ามได้โดยยาก ให้ตรง ดังช่างศรดัดลูกศรให้ตรง ฉะนั้น จิตนี้อันพระโยคาวจรยกขึ้นแล้วจากอาลัย คือเบญจกามคุณเพียงค้ำน้ำ ชัดไปในวิปัสสนากรรมฐานเพียงค้ำบก เพื่อจะละบ่วงมาร ย่อมคั่นรณ ดุจปลาอันชาวประมง ยกขึ้นแล้วจากที่อยู่คือน้ำโยนไปแล้วบนบก คั่นรณอยู่ ฉะนั้น การฝึกฝนจิตที่เข้มได้ยาก อันเร็ว มีปรกติดกไป ในอารมณ์อันบุคคลพึงใคร่อย่างไร เป็นความดี เพราะว่าจิตที่บุคคลฝึกดีแล้วนำสุขมาให้ นักปราชญ์พึงรักษากิจที่เห็นได้แสนยากละเอียดอ่อนมีปรกติดกไปตามความใคร่ เพราะว่าจิตที่บุคคลคุ้มครองแล้ว นำสุขมาให้ ชนเหล่าใดจักถำรวมจิตอันไปในที่ไกล คงเดียวเที่ยวไป หาสรณะมิได้ มีถ้าเป็นที่อยู่อาศัย ชนเหล่านั้นจะพ้นจากเครื่องผูกแห่ง...”³⁷

จากหลักฐานที่ยกมาสามารถสรุปธรรมชาติของวิญญาณหรือจิตได้ดังนี้

1. เป็นธรรมชาติคั่นรณ คือ รู้อารมณ์ต่างๆ ตามความต้องการทั้งที่เป็นรูปธรรม เช่น รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น และอารมณ์ที่เป็นนามธรรม เช่น ความรู้สึกสุขทุกข์ (เวทนา) รู้สึกพอใจไม่พอใจ (สังขาร) รู้สึกโกรธ (โทสจริต) เป็นต้น
2. เป็นธรรมชาติกลับกลอก หรือวัดแกว่ง คือ รู้อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งไม่นาน ก็ต้องเปลี่ยนอารมณ์ใหม่ๆ เช่น เห็นรูปนี้แล้วก็เบื่อ ต้องการอยากเห็นรูปใหม่ เสียงใหม่ กลิ่นใหม่ รสใหม่ เป็นต้น เหมือนวนรที่อยู่หนึ่งไม่ได้ ต้องเที่ยวจับกังไม้โน้น กังไม้โน้นไปเรื่อย ๆ
3. เป็นธรรมชาติรักษาได้ยาก คือไม่สามารถให้อยู่ในอำนาจ คืออารมณ์หรือคิดถึงเรื่องเพียงเรื่องเดียวได้ ด้วยจิตที่ฟุ้งซ่านไม่แน่นอน ไม่สามารถบังคับให้อยู่ในอำนาจของเราได้ตลอดไป
4. เป็นธรรมชาติห้ามได้ยาก คือ ห้ามมิให้รับรู้อารมณ์ไม่ได้ วิญญาณจะทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ที่เป็นรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่เป็นอารมณ์ที่น่ารักใคร่ (อิฏฐารมณ์) ตามที่จิตต้องการ ทั้งนี้เนื่องจากบุคคลยังมีความกำหนัดคือราคะ หรือตัณหา จิตจึงอยากได้สิ่งนั้นสิ่งนี้

³⁷ พ. ช. 25/13/17.

5. เป็นธรรมชาติข่มได้ยาก เพราะเคยท่องเที่ยวไปในอารมณ์ใดที่เคยให้ความเพลิดเพลิน ก็มักจะหมกมุ่นอยู่ในอารมณ์นั้นๆ บางครั้งก็ไม่สามารถที่จะถอนจิตให้กลับคืนมาได้

6. เป็นธรรมชาติเปลี่ยนแปลงได้เร็ว คือ เกิดดับสืบเนื่องกันไปตลอดเวลา เป็นกระแส หรือวงจร ทั้งเวลากลางวันและกลางคืน ทั้งยามหลับและตื่น ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “อุกรภิกขุทั้งหลาย เราย่อมไม่แลเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่เปลี่ยนแปลงได้เร็วเหมือนจิต...”³⁸

7. เป็นธรรมที่เห็นได้ยากละเอียด หมายความว่าวิญญานเป็นนามธรรม เห็นด้วยตาไม่ได้ สัมผัสไม่ได้ เพราะไม่มีรูปร่าง

8. เป็นธรรมชาติที่ไปได้ไกล เนื่องจากเป็นธรรมชาติที่เกิดดับ ๆ มีการจับอารมณ์ใหม่ ปลดปล่อยอารมณ์เก่า ทั้งที่อยู่ใกล้และไกล เช่น คิดถึงเพื่อนที่อยู่ต่างประเทศเมื่อครั้งเคยอยู่ด้วยกันมาก่อน ปลดปล่อยจากอารมณ์นั้นก็มาคิดถึงเพื่อนที่เมืองไทย อย่างนี้เป็นต้น

9. เป็นธรรมชาติที่เกี่ยวไปดวงเดียว คือ จิตหรือวิญญานจะเกิดดับที่ละดวงเท่านั้น ดวงเก่าเมื่อดับไป ดวงใหม่ก็เกิดขึ้นรับอารมณ์แทน จะมีลักษณะส่งมอบการทำงานให้แก่วิญญานดวงใหม่ที่เกิดขึ้นไปเรื่อยๆ ไม่ขาดสาย วิญญานแต่ละขณะที่เกิดขึ้นจะรับอารมณ์เพียงอย่างเดียว จะรับหลายๆ อย่างพร้อมกันไม่ได้เลย การรับอารมณ์หนึ่งๆ ของวิญญานหรือจิตที่เกิด-ดับในหลายๆ ขณะ จึงจะรู้อารมณ์คืออะไร ก่อให้เกิดสุข ทุกข์ อย่างไร แล้วจึงเกิด - ดับ ๆ ที่ละดวงไปรับอารมณ์อื่นๆ ได้ แม้เทวดาที่มีอายุยืนเป็นหมื่นปีก็เป็นเช่นนี้ ดังความว่า “...ชีวิต อตภาพ สุขและทุกข์ทั้งหมด เป็นธรรมประกอบกันเสมอด้วยจิตดวงเดียว ขณะย่อมเป็นไปพลัน เทวดาเหล่าใดย่อมตั้งอยู่ตลอดแปดหมื่นสี่พันกัป แม้เทวดาเหล่านั้นย่อมไม่เป็นผู้ประกอบด้วยจิตสองดวงดำรงอยู่เลย...”³⁹

10. หาสีระไม่ได้ คือ เป็นธรรมชาติที่ไม่สี สัตถฐาน เป็นสิ่งที่ไม่ประกอบด้วยรูป 28 รูปมีปฏิรูปธาตุ เป็นต้น

11. มีถ้าเป็นที่อาศัย หมายถึงจิตก็มีอาศัยคือถ้า ถ้าในที่นี้หมายถึงหทัยวัตถุรูป หทัยวัตถุรูปเป็นฐานหรือที่อาศัยของจิต

ข) ลักษณะที่ปรากฏในสาริปุตตสูตรคณิเทศที่ 16 และอชิตมาณวกปัญหานิเทศ

ในสาริปุตตสูตรคณิเทศที่ 16 ได้แสดงธรรมชาติของวิญญานหรือจิตไว้ว่า “...จิตเป็นธรรมชาติขุ่นมัว เสร้าหมอง ยุ่ง วุ่นวุ่นไหว หมุนไป ไม่สงบ เพราะกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต รากะ โทสะ โมหะความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความดีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความลวงความโอ้อวด ความหวัคือ ความแข่งดี ความถือตัว ความคูหมั่น ความเมา ความประมาทกิเลส

³⁸ อก. เอกก. 20/49/9.

³⁹ จุ. มหา. 29/182/109.

ดังนั้น จากข้อความที่ยกมาข้างต้นทั้งหมดจึงสามารถสรุปลักษณะของจิตหรือวิญญาณตามวิเสสลักษณะได้ ดังนี้

1. ลักษณะของจิตเป็นธรรมชาติคตินรน กลับกลอก รักษาได้ยาก...ตามนัยที่แสดงไว้ในจิตตวรรค
2. ลักษณะของจิตเป็นธรรมชาติขุนมัว เสร้าหมอง...ตามนัยที่แสดงไว้ในสาริปุตตสูตรคณิเทศ และอชิตมาณวกปัญหาปิเทศ
3. ลักษณะของจิตหรือวิญญาณเป็นธรรมชาติรู้แจ้งอารมณ์...ตามนัยที่แสดงไว้ในเบญจขันธ์
4. ลักษณะของจิตหรือวิญญาณ โดยธรรมชาติดั้งเดิมคือเป็นธรรมชาติที่ผ่องใส แต่เสร้าหมองเพราะกิเลสที่จรมา

1.2. วิเสสลักษณะตามแนวพระอภิธรรม

จิตแม้จะเป็นนามธรรม แต่ก็ยังเป็นสิ่งที่มีสมรรถนะหรือความสามารถเฉพาะโดยตัวของมันเอง และสามารถที่จะพัฒนาให้มีสมรรถนะเพิ่มขึ้นโดยอาศัยวิธีการฝึกต่างๆ เช่น สมถวิธีและวิปัสสนาวิธี ในขั้นสูงสุด จิตที่ฝึกฝนดีแล้วสามารถนำมนุษย์ให้หลุดพ้นจากอำนาจกิเลส บรรลุนิพพานได้ ดังนั้น วิเสสลักษณะของจิต ที่ปรากฏอยู่ในพระอภิธรรมสามารถสรุปได้ ดังนี้

ก. ธรรมชาติด้านการกระทำ เป็นตัวนำในการกระทำทั้งปวง เพราะจิตนี้เองจึงทำให้มนุษย์มีการกระทำหรือพฤติกรรมต่างๆ ทั้งที่ดีและไม่ดีตลอดจนทำให้มนุษย์ทำสิ่งต่างๆ ขึ้นมา ทั้งที่มีประโยชน์ไม่มีประโยชน์ น่าดูและไม่น่าดู เป็นต้น

ข. ธรรมชาติภายในตัวของจิตเอง หมายถึง จิตมีธรรมชาติที่หลากหลาย ทั้งที่เป็นธรรมชาติผ่องใส เป็นกุศล อกุศล เป็นวิบาก เป็นกิริยา เช่น ประกอบด้วยราคะ โทสะ โมหะ หรือปัญญา เมตตา กรุณา เป็นต้น

ค. ธรรมชาติในการสั่งสมกรรม หมายถึงกรรมที่บุคคลนั้นๆ กระทำทั้งที่เป็นกรรมดีกรรมชั่ว จิตก็จะเป็นตัวสั่งสมเอาไว้ และสามารถนำข้ามภพข้ามชาติไปได้ด้วย

ง. ธรรมชาติในการรักษาผลแห่งกรรม หมายถึง วิบากหรือผลแห่งกรรมที่บุคคลนั้นๆ กระทำไม่ว่าดีหรือชั่ว จิตก็จะรักษาไว้ไม่สูญหาย จนกว่าวิบากหรือผลกรรมนั้นจะปรากฏเมื่อถึงโอกาส นอกจากนั้น ยังหมายรวมถึงการที่จิตต้องเสวยวิบากหรือผลแห่งกรรมที่ทำไว้นั้นด้วย

จ. ธรรมชาติในการพัฒนาตัวเองหรือสั่งสมสันดานของตน หมายถึง จิตสามารถพัฒนาตัวเองได้ทั้งที่เป็นทางดีและทางชั่ว จากการกระทำหรือพฤติกรรมที่ทำหรือแสดงออกเสมอๆ จนเกิดเป็นความชำนาญหรือความคุ้นเคยจนกลายเป็นนิสัย หรือสันดานของบุคคลนั้นๆ ไปในที่สุด

ฉ. ธรรมชาติในการรับรู้อารมณ์ หมายถึง จิตนี้จะรับอารมณ์ต่างๆ อยู่เสมอ ทั้งในด้านการเห็นรูป ฟังเสียง คมกลิ่น ลิ้มรส รับรู้สัมผัส และปรุงแต่งอารมณ์ สลับเปลี่ยนหมุนเวียนอยู่ในอารมณ์ทั้ง 6 ตลอดเวลา ไม่เคยว่างจากอารมณ์

2. วิญญาณตามนัยสามัญลักษณะ

2.1. อนิจจลักษณะ คือ วิญญาณเป็นธรรมชาติไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงคือเกิดดับๆ สืบเนื่องกันไปตลอดเวลา เป็นกระแส แสดงให้เห็นถึงความเกิดและความเสื่อมของวิญญาณที่ดำเนินไปทุกขณะ ซึ่งพอจะสังเกตเห็นได้ที่ตัวเราเอง วิญญาณหรือจิตจะยึดเหนี่ยวอารมณ์ต่างๆ ตลอดเวลา อารมณ์ก็คือรูปบ้าง เสียงบ้าง กลิ่นบ้าง รสบ้าง โสภณูปะบ้าง ตลอดจนถึงอารมณ์ต่างๆ ดังที่ปรากฏในอัสสวตตาสสูตรที่ 1 ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย วานรเมื่อเที่ยวไปในป่าใหญ่จับกิ่งไม้ ปล่อยกขึ้น ยึดเอากิ่งอื่น ปล่อยกที่ยึดเดิม เหนี่ยวกิ่งใหม่ต่อไป แม้ฉันใด ร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้ง 4 นี้ ที่ตลาคตรเรียกว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง จิตเป็นต้นนั้นดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปในกลางคืนและกลางวัน ก็ฉันนั้นแล”⁴³

จากข้อความนี้เป็นการยืนยันว่า วิญญาณหรือจิตเป็นธรรมชาติเกิดดับตลอดเวลาทั้งกลางวันและกลางคืน การเกิดดับของจิตนั้นก็ต้องเกิดดับที่ละดวง จะเกิดพร้อมๆ กัน 2 ดวง หรือมากกว่านั้นไม่ได้ เหมือนวานรที่มีธรรมชาติอยู่หนึ่งๆ ไม่ได้ ต้องเคลื่อนไหวไปมาตลอดเวลาที่ยังไม่หลับ เทียวจับกิ่งไม้กิ่งนั้นแล้วปล่อยกที่ยึดเดิม ไปเหนี่ยวจับกิ่งใหม่ๆ ต่อๆ ไป

การจับอารมณ์ ปล่อยอารมณ์ของจิตนี้เองก่อให้เกิดความรู้สึกสุขบ้าง ทุกข์บ้าง หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ไม่ว่าจะเป็นจิตของเทวดา มนุษย์ หรือสัตว์ก็มีธรรมชาติเกิดดับเช่นเดียวกัน การเกิดดับนี้เป็นไปอย่างรวดเร็ว ตัวอย่างที่ทุกคนรู้ได้ด้วยตัวเอง คือประเดี๋ยวจิตก็รู้อารมณ์คือรูป เสียง ตลอดจนถึงธรรมารมณ์ต่างๆ ทั้งที่เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต การเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของจิตยากที่จะหาสิ่งเปรียบเทียบได้ ถึงแม้เราจะเปรียบด้วยภาพ (แสง) ที่ส่งผ่านควมเทียมไปยังเครื่องรับ ก็ต้องใช้เวลาพอสมควร แต่จิตของคนเรารวดเร็วกว่านั้น ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในอังกุตตรนิกาย เอกนิบาตว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่เปลี่ยนแปลงได้เร็วเหมือนจิต ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตเปลี่ยนแปลงได้เร็วเท่าใดนั้น แม้จะอุปมาภิเคราะห์ทำได้มิใช่ง่าย”⁴⁴

ตามที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดแสดงถึงความเกิดดับของจิต ที่เปลี่ยนแปลงได้อย่างรวดเร็ว ธรรมชาติของวิญญาณหรือจิตจึงมีลักษณะเป็นอนิจจลักษณะ

2.2. ทุกขลักษณะ คือ จิตเป็นธรรมชาติที่ไม่สามารถดำรงอยู่ในสถานะเดิมได้ เพราะมันมีธรรมชาติที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา จิตดวงเก่าดับไปจิตดวงใหม่ก็เกิดขึ้น จะเกิดดับๆ อย่างนี้ไม่ขาด

⁴³ ส. นี. 16/232/105.

⁴⁴ อง. เอกก. 20/49/9.

สาย ทำหน้าที่ประสานสัมพันธ์กับจิตดวงเก่าอยู่อย่างนี้ จึงก่อให้เกิดความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือไม่สุข ไม่ทุกข์ขึ้นภายในจิต ดังนั้น จิตจึงมีลักษณะเป็นทุกขลักษณะ

2.3. อนัตตลักษณะ คือ จิตไม่ใช่ตัวตนเพราะเหตุที่จิตต้องเปลี่ยนแปลง (อนิจจลักษณะ) เกิดดับ จับอารมณ์ ปล่อยอารมณ์ ตลอดเวลาตื่น แม้เวลาหลับสนิทจิตก็เกิดดับอยู่ในภวังค์ ตลอดเวลาจิตจึงไม่สามารถดำรงอยู่ในสภาพเดิมได้ ต้องทำหน้าที่เกิดดับๆ สืบเนื่องกันไปเป็น กระแส (ทุกขลักษณะ) จิตจึงไม่มีตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวร ไม่ใช่อัตตา (ตัวตน) เหมือนปรัชญาของ อินเดียบางสำนักที่มองว่าวิญญาณเป็นอัตตา เป็นตัวตนที่เที่ยงแท้แน่นอน แต่ในทางพุทธศาสนา วิญญาณเป็นอนัตตา ดังที่พระพุทธองค์ตรัสถึงอนัตตลักษณะของจิตในฉกกสูตร ความว่า “ผู้ใด กล่าวอย่างนี้ว่า จักษุ...รูป...จักษุวิญญาณ...จักษุสัมผัส...เวทนา...ค้นหาเป็นอัตตา คำของผู้นั้นไม่ควร ผู้ใดกล่าวว่า โสตะเป็นอัตตา ...ผู้ใดกล่าวว่า ฆานะเป็นอัตตา...ผู้ใดกล่าวว่า ชิวหาเป็นอัตตา...ผู้ใด กล่าวว่า กายเป็นอัตตา...ผู้ใดกล่าวว่า มโน...ธรรมารมณ์...มโนวิญญาณ...มโนสัมผัส...เวทนา... ค้นหาเป็นอัตตา คำของผู้นั้นไม่ควร...ด้วยประการฉะนี้ มโนจึงเป็นอนัตตา ธรรมารมณ์จึงเป็นอนัตตา มโนวิญญาณจึงเป็นอนัตตา มโนสัมผัสจึงเป็นอนัตตา เวทนาจึงเป็นอนัตตา ค้นหาจึงเป็นอนัตตา”⁴⁵

ในอนัตตลักษณะสูตรว่า “อูกรภิกษุทั้งหลาย...วิญญาณเป็นอนัตตา ถ้าวิญญาณนี้จักได้ เป็นอัตตาแล้ว วิญญาณนี้ ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในวิญญาณว่า วิญญาณของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด วิญญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย อูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะวิญญาณเป็นอนัตตา ฉะนั้น วิญญาณจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในวิญญาณว่า วิญญาณของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด วิญญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย”⁴⁶

จากข้อความที่ยกมาแสดงให้เห็นว่าแม้ จักษุ (ตา) รูปต่างๆ โสตะ (หู) เสียง ฆาน (จมูก) กลิ่นต่างๆ ชิวหา (ลิ้น) รสต่างๆ กาย โภญัพพะ ธรรมารมณ์คือเรื่องราวต่างๆ ทั้งที่เป็นรูป เสียง กลิ่น รส โภญัพพะ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และที่เป็นนามธรรมได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้ง 6 อันเป็นอารมณ์ที่จิตสามารถรับรู้ได้ และมโนคือจิตที่เป็นผู้รู้ ก็ล้วนแต่มีความเกิด (เกิด) และความเสื่อม (ดับ) สืบเนื่องตลอดเวลา ตลอดชีวิต ดังนั้น จิตหรือวิญญาณจึงเป็นอนัตตลักษณะ คือไม่ใช่ตัวตน

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้แสดงธรรมโปรดพระราหุลในเรื่องไตรลักษณ์ของสิ่งต่างๆ รวมทั้งวิญญาณด้วย ดังนี้ “...อูกรราหุลเธอจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน จักษุ...รูป...จักษุวิญญาณ... จักษุสัมผัส...เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่เกิดขึ้นเพราะจักษุสัมผัสเป็นปัจจัยเมื่อนั้น เที่ยงหรือไม่

⁴⁵ม. อุ. 14/818 – 819/440 – 443.

⁴⁶วิ. ม. 4/20/20.

เที่ยง...ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะตามเห็นถึงนั้นว่า นั่นของเรา นั่นเรานั้นอิตตาของเรา...”⁴⁷

เมื่อสิ่งต่างๆ รวมทั้งวิญญานเป็นไตรลักษณ์ คือไม่เที่ยง (อนิจจลักษณะ) เป็นทุกข์ (ทุกข์ลักษณะ) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตลักษณะ) ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสอนพระราหุลไม่ให้ยึดถือคือไม่ให้มีความเห็นผิดสิ่งต่างๆ รวมทั้งวิญญานว่าเป็นของเรา เป็นเรา เป็นตัวตนของเรา เพราะเมื่อไม่มีความเห็นผิดในเรื่องใดๆ รวมทั้งวิญญาน ก็เท่ากับไม่มีความทุกข์ในใจ แต่ผู้ที่จะเห็นไตรลักษณ์อันเป็นธรรมชาติของวิญญาน จะต้องฝึกจิตด้วยการปฏิบัติสมาธิ จนกระทั่งจิตเป็นสมาธิอย่างลึกซึ้ง คือจิตมีลักษณะบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสที่เป็นอกุศลมูล เมื่อจิตเป็นสมาธิจิตก็จะเกิดปัญญา คือวิปัสสนาญาณ ปัญญารู้ความเกิด-ดับ คือ ต้องเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ดังที่ปรากฏในสามัญลักษณ์ว่า “ภิกษุ! เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลสอ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่อญาณทัสนะ เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า กายของเราแน่ มีรูปประกอบด้วยมหาภูต 4 เกิดแต่มารคาบิดา เติบโตขึ้นด้วยข้าวสุกและขนมสดไม่เที่ยง ต้องอบ ต้องนวดพื้น มีอันทำลายและกระจัดกระจายเป็นธรรมดาและวิญญานของเราแน่ ก็อาศัยอยู่ในกายนี้ เนื่องจากอยู่ในกายนี้...”⁴⁸

จากข้อความที่ยกมาแสดงว่า รูปคือร่างกายที่ประกอบด้วยธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม (มหาภูตรูป 4) มีบิดารมารดาเป็นผู้ให้กำเนิด เติบโตด้วยอาหารต่างๆ ร่างกายไม่เที่ยง คือ เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา และที่สำคัญวิญญานของเราที่อาศัยอยู่ในกายนี้ ดังนั้น เมื่อร่างกายมีการเปลี่ยนแปลง จิตหรือวิญญานที่อาศัยอยู่ในร่างกายนี้ก็มีการเปลี่ยนแปลงไปด้วย

สรุปความแห่งธรรมชาติของวิญญานหรือจิตตามนัยสามัญลักษณ์ได้ดังนี้

1. จิตเป็นธรรมชาติอนิจจลักษณะ ได้แก่ ลักษณะที่ไม่เที่ยง ไม่มีความมั่นคง เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ
2. จิตเป็นธรรมชาติทุกข์ลักษณะ ได้แก่ ลักษณะที่เป็นทุกข์ ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ต้องแปรปรวน เปลี่ยนแปลงไป
3. จิตเป็นธรรมชาติอนัตตลักษณะ ได้แก่ ลักษณะที่ว่างเปล่าจากตัวตน ไม่มีภาวะที่เรียกว่า คน สัตว์ สิ่งของ หรืออิตตาคำรองอย่างแท้จริง

4.3. ประเภทของวิญญาน

ในพระวินัยปิฎกไม่ปรากฏว่ามีการแบ่งประเภทวิญญานเอาไว้อย่างชัดเจนเหมือนในพระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ในพระสุตตันตปิฎกมีการแบ่งประเภทของวิญญานหรือจิต

⁴⁷ ม. อุ. 14/797 – 807/432 – 436.

⁴⁸ ที. ส. 9/131/72.

เอาไว้ ดังที่ปรากฏในมหาวรรคญาณกถา ความว่า “...ภูมิ 4 คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ โลกุตระภูมิ

กามาวจรภูมิเป็นโณ จันท์ ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันท่องเที่ยว คือ นับเนื่องในโอกาสนี้ ข้างล่างตลอด ไปจนถึงเวจันรกเป็นที่สุด ข้างบนขึ้นไปจนถึงเทวคาวาปรนิมิตตวสดีเป็นที่สุด นี่เป็นกามาวจรภูมิ

รูปาวจรภูมิเป็นโณ ธรรม คือ จิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลก หรือของท่านผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน อันท่องเที่ยว คือ นับเนื่องโอกาสนี้ ข้างล่างตั้งแต่พรหมโลกขึ้นไปจนถึงเทวคาวาปรนิมิตตวสดีข้างบนเป็นที่สุด นี่ชื่อว่ารูปาวจรภูมิ

อรูปาวจรภูมิเป็นโณ ธรรม คือ จิตและเจตสิกของบุคคล ผู้เข้าสมาบัติ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลก หรือของท่านผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ เป็นสุขในปัจจุบัน อันนับเนื่องในโอกาสนี้ ข้างล่างตั้งแต่เทวคาวาปรนิมิตตวสดีขึ้นไปจนถึงเทวคาวาปรนิมิตตวสดีข้างบนเป็นที่สุด นี่ชื่อว่าอรูปาวจรภูมิ

โลกุตระภูมิเป็นโณ มรรค ผล และนิพพานธาตุอันปัจจัย ไม่ปรุงแต่ง อันเป็นโลกุตระ นี้ชื่อว่าโลกุตระภูมิ...”⁴⁹

ในคฤหัสถ์กถาสูตรที่ 2 ความว่า “คำว่า กำหนดรู้ผัสสะแล้วไม่เป็นผู้ตามติดใจ มีความว่า ผัสสะได้แก่ จักขุสัมผัส โสตรสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส อริวจนสัมผัส (สัมผัสทางนามคือใจ) ปฏิณสัมผัส (สัมผัสทางรูป) สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา ผัสสะอันสัมผัสด้วยกุศลจิต ผัสสะอันสัมผัสด้วยอกุศลจิต ผัสสะอันสัมผัสด้วยอัพยาจิต ผัสสะอันสัมผัสด้วยกามาวจรจิต ผัสสะอันสัมผัสด้วย รูปาวจรจิต ผัสสะอันสัมผัสด้วยอรูปาวจรจิต ผัสสะเป็นสุญญตะ ผัสสะเป็นอนิมิตตะ ผัสสะเป็นอัปปณิหิตะ ผัสสะเป็นโลกิยะ ผัสสะเป็นโลกุตระ ผัสสะเป็นอคิต ผัสสะเป็นอนาคค ผัสสะเป็นปัจจุบัน ผัสสะใดเห็นปานนี้ คือความถูกต้อง ความถูกต้องพร้อม ความที่จิตถูกต้องพร้อม นี่ชื่อว่า ผัสสะ คำว่ากำหนดรู้ผัสสะแล้ว คือ กำหนดรู้ซึ่งผัสสะโดยปริญา 3 ประการ คือ ญาตปริญา ตีรณปริญา ปหานปริญา...”⁵⁰

จากข้อความที่ยกมาแสดงให้เห็นถึงการแบ่งประเภทของจิตหรือวิญญาณ ดังนี้ คือ แบ่งตามภูมิ คือระดับของจิต และแบ่งตามชาติ คือ การเกิดขึ้นทำหน้าที่ของจิต ดังนั้น เพื่อให้เข้าใจต่อความเข้าใจ เราสามารถที่จะจัดประเภทของวิญญาณลงไปตามภูมิต่างๆ ดังนี้

⁴⁹ จุ. ปฎิ. 31/171-181/83-85.

⁵⁰ ข. มหา. 29/62/48.

ก. กามาวจรภูมิ

หมายถึง ขั้นที่ท่องเที่ยวของสัตว์ในกามภูมิ 11 ภูมิ (คำว่า “สัตว์” ในความหมายของพระพุทธศาสนาหมายถึงสิ่งที่มีชีวิตมีจิตทุกประเภท) กามภูมิ 11 ได้แก่

วิญญานในอบายภูมิ 4 (ภูมิที่ปราศจากความเจริญ)

1. นรก
2. ตีรจกานโยนิ (กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน)
3. ปิตติวิสัย (แดนเปรต)
4. อสุรกาย (พวกอสูร)

วิญญานในกามสุคติภูมิ 7 (ภูมิที่เป็นสุคติที่เกี่ยวกับกาม)

5. มนุษย์ (ชาวมนุษย์)
6. จาคุมหาราชิกา (สวรรค์ชั้นที่ท้าวมหาราช 4 ปกครอง)
7. ดาวดึงส์ (แดนแห่งเทพ 33 มีทำแท่งกะเป็นใหญ่)
8. ยามา (แดนแห่งเทพผู้ปราศจากความทุกข์)
9. ตูลิต (แดนแห่งเทพผู้เฝ้าอ้อมด้วยสิริสมบัติของตน)
10. นิมมานรดี (แดนแห่งเทพผู้ยินดีในการเนรมิต)
11. พรหมนิมิตตวดี (แดนแห่งเทพผู้ยังอำนาจให้เป็นไปในสมบัติที่ผู้อื่นนิรมิตให้)⁵¹

วิญญานของสัตว์ในกามภูมิทั้ง 11 ภูมินี้ยังถูกยึดครองด้วยกิเลสกาม มีความรักใคร่พอใจ คิดใจ เพลิดเพลิน อยู่ในกามคุณ 5 ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส จึงต้องประสบทุกข์และสุขอันเนื่องมาจากการยึดครองในกามคุณ 5 เหล่านั้น

ก. รูปาวจรภูมิ

หมายถึงวิญญานหรือจิตของบุคคลผู้เข้าสู่รูปสมาบัติ (รูปฌาน) และของบุคคลผู้เกิดเป็นรูปพรหมในรูปภพ หมายความว่า เป็นจิตของบุคคลผู้เจริญสมาธิภาวนา จนได้รูปฌาน 4 ได้แก่ ปฐมฌาน ทุติยาฌาน ตติยาฌาน และจตุตถฌาน เป็นจิตของบุคคลที่ยังมีชีวิตอยู่ในโลกมนุษย์ ครั้นสิ้นชีวิตไปแล้วก็จะบังเกิดอยู่ในรูปพรหมโลก 16 ชั้น ชั้นใดชั้นหนึ่ง ก็ได้ คือ

ก. บุคคลผู้ได้ปฐมฌาน บังเกิดอยู่ในพรหมโลกชื่อ

1. พรหมปาริสัชชา (พวกบริษัทยบวิวารมหารพรหม)
2. พรหมปุโรหิตา (พวกปุโรหิตมหาพรหม)
3. มหาพรหมา (พวกท้าวมหาพรหม)

⁵¹ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ 14. กรุงเทพฯ : สหธรรมิก กำจัด, 2541. หน้า 316 – 317.

ข. บุคคลผู้ได้หุติยมานจิต บังเกิดในพรหมโลกชื่อ

4. ปริตตภา (พวกมีรัศมีน้อย)
5. อัปปมาณภา (พวกมีรัศมีประมาณไม่ได้)
6. อาภัสสรา (พวกมีรัศมีสุกปลั่งชันไป)

ค. บุคคลผู้ได้ตติยมานจิต บังเกิดในพรหมโลกชื่อ

7. ปริตตสุภา (พวกมีรัศมีงามน้อย)
8. อัปปมาณสุภา (พวกมีรัศมีงามประมาณมิได้)
9. สุกกิมหา (พวกมีรัศมีงามกระจ่างจ้า)

ง. บุคคลผู้ได้จตุตถมานจิต บังเกิดในพรหมโลกชื่อ

10. เวหัพผลา (พวกมีผลไพบูรณ์)
11. อลัญญิสัตว์ (พวกสัตว์ไม่มีสัญญา)

จ. สุตทาวต 5 (พวกมีที่อยู่อันบริสุทธิ์ หรือที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ คือที่เกิดของพระอนาคามี)

12. อวิหา (เหล่าท่านผู้ไม่เสื่อมจากสมบัติของตน หรือผู้ไม่ละไปเร็ว)
13. อคัมปา (เหล่าท่านผู้ไม่ทำความเดือดร้อนแก่ใครๆ หรือผู้ไม่มีความเดือดร้อนกับใคร)
14. สุตัสสา (เหล่าท่านผู้คงคาน่าทศนา)
15. สุตัสสี (เหล่าท่านผู้มองเห็นชัดเจนนต หรือผู้มีทัศนวิสัยแจ่มชัด)
16. อกนิฏฐา (เหล่าท่านผู้ไม่มีความด้อยหรือเล็กน้อยกว่าใคร)⁵²

ก. อรูปาวจรภูมิ

หมายถึง จิตหรือวิญญาณของบุคคลผู้เข้าถึงรูปสมบัติ (รูปฌาน) ของบุคคลผู้เกิดเป็นรูปพรหมในรูปภพ คือ จิตในระดับอรูปาวจรภูมินี้อาจเป็นของบุคคลผู้เจริญสมาธิภาวนาจนได้รูปฌาน 4 หรืออย่างใดอย่างหนึ่ง หมายถึงจิตของบุคคลเมื่อยังมีชีวิตอยู่ในโลกมนุษย์ หรือเมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วก็ไปบังเกิดอยู่ในรูปพรหมโลก 4 ชั้น ได้แก่

1. อากาสนัญญาตนภูมิ (ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีอากาศไม่มีที่สุด)
2. วิญญาณัญญาตนภูมิ (ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีวิญญาณไม่มีที่สุด)
3. อากิญจัญญาตนภูมิ (ชั้นที่เข้าถึงภาวะไม่มีอะไร)
4. เนวสัญญานาสัญญาตนภูมิ (ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่)⁵³

⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 317 – 319.

⁵³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 319.

ง. โลกุตตรภูมิ

หมายถึง จิตของบุคคลที่บรรลุมรรค ผล นิพพาน แบ่งเป็น 2 ฝ่าย คือ มรรคจิต ผลจิต (วิบาก) และนิพพาน ดังนี้

1. มรรค 4 (ทางที่เข้าถึงความเป็นอริยบุคคล หรือญาณที่ทำให้ละสังโยชน์ได้ขาด)

1.1. โสตาปัตติมรรค (มรรคอันให้เข้าถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพานที่แรก หรือมรรคให้ถึงความเป็นพระโสดาบัน เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ 3 คือ 1. สักกายทิฏฐิ (ความเห็นเป็นเหตุถือตัวถือตน) 2. วิจิกิจฉา (ความสงสัย) 3. สีลัพพตปรามาส (ความเชื่อถือศักดิ์สิทธิ์ด้วยเข้าใจว่ามีได้ด้วยศีลหรือพรต)

1.2. สกทาคามิมรรค (มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอนาคามี เป็นเหตุให้ละสังโยชน์ได้ 3 ข้อต้น (1. สักกายทิฏฐิ (ความเห็นเป็นเหตุถือตัวถือตน) 2. วิจิกิจฉา (ความสงสัย) 3. สีลัพพตปรามาส (ความเชื่อถือศักดิ์สิทธิ์ด้วยเข้าใจว่ามีได้ด้วยศีลหรือพรต) กับทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง)

1.3. อนาคามิมรรค (มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอนาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ทั้ง 5 (1. สักกายทิฏฐิ (ความเห็นเป็นเหตุถือตัวถือตน) 2. วิจิกิจฉา (ความสงสัย) 3. สีลัพพตปรามาส (ความเชื่อถือศักดิ์สิทธิ์ด้วยเข้าใจว่ามีได้ด้วยศีลหรือพรต) 4. กามฉันทะ (ความพอใจด้วยอำนาจแห่งกาม) 5. พยาบาท (ความคิดแก้แค้นผู้อื่น)

1.4. อรหัตตมรรค (มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอรหันต์ เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ทั้ง 10 (1. สักกายทิฏฐิ (ความเห็นเป็นเหตุถือตัวถือตน) 2. วิจิกิจฉา (ความสงสัย) 3. สีลัพพตปรามาส (ความเชื่อถือศักดิ์สิทธิ์ด้วยเข้าใจว่ามีได้ด้วยศีลหรือพรต) 4. กามฉันทะ (ความพอใจด้วยอำนาจแห่งกาม) 5. พยาบาท (ความคิดแก้แค้นผู้อื่น) 6. รูปราคะ (ความติดใจอยู่ในรูปธรรม) 7. อรูปราคะ (ความติดใจอยู่ในอรูปธรรม) 8. มานะ (ความสำคัญว่าเป็นนั่นเป็นนี่) 9. อุทธัจจะ (ความคิดฟุ้ง) 10. อวิชชา (ความหลงอันเป็นเหตุไม่รู้จริง)

2. ผล 4⁵⁴ (ผลที่เกิดสืบเนื่องจากการละกิเลสได้ด้วยมรรค หรือธรรมารมณอันพระอริยะพึงเสวย ที่เป็นผลเกิดเองในเมื่อกิเลสสิ้นไปด้วยอำนาจมรรคนั้นๆ)

2.1. โสตาปัตติผล (ผลแห่งการเข้าถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพาน)

2.2. สกทาคามีผล (ผลอันพระอนาคามีพึงเสวย)

2.3. อนาคามีผล (ผลอันพระอนาคามีพึงเสวย)

2.4. อรหัตตผล (ผลคือความเป็นพระอรหันต์ หรือผลอันพระอรหันต์พึงเสวย)

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 150 – 151.

ประเภทของจิตในพระอภิธรรมปิฎก

ในพระอภิธรรม จะพบคำว่าจิตมากกว่าคำว่าวิญญาณ ทั้งนี้พึงทราบว่าคำว่าจิตเป็นคำที่ใช้แทนวิญญาณได้ ดังที่ปรากฏว่า “จิต ได้แก่ วิญญาณ ก็วิญญาณนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า จิต”⁵⁵ ในวิสุทธิมรรค⁵⁶ ท่านแสดงให้เห็นว่าคำว่าวิญญาณและจิตใช้แทนกันได้ ท่านใช้คำว่า “กุศลวิญญาณ แทนกุศลจิต อกุศลวิญญาณ แทนอกุศลจิต อภัยกถาวิญญาณ แทนอภัยกถาจิต” ในมัจฉลัตถิยปิณี กล่าวว่า “จิต มโน...วิญญาณ...ย่อมเป็นไปในคลองโอรส (คือใช้พูดแทนกัน) โดยมาก”⁵⁷ ก็ได้แสดงประเภทของวิญญาณหรือจิตเอาไว้ในลักษณะที่ใกล้เคียงกัน จะต่างกันก็เพียงจิตหรือวิญญาณที่แบ่งในพระอภิธรรมนั้นจะละเอียดกว่าเท่านั้นเอง ดังที่ปรากฏใน จิตตูปปาตกัณฑ์ว่า

“กุศลจิต”⁵⁸ มี 21 หรือ 37 ดวง แบ่งตามภูมิ 4 คือ (1) กามาวจรกุศลจิต 8 (2) รูปาวจรกุศลจิต 5 (3) อรูปาวจรกุศลจิต 4 (4) โลกุตตรกุศลจิต 4

อกุศลจิต”⁵⁹ มี 12 ดวง แบ่งเป็น 1 ภูมิ คือ (1) กามาวจรอกุศลจิต 12

อภัยกถาจิต”⁶⁰ มี 56 หรือ 72 ดวง คือ วิบากจิต 36 หรือ 52 ดวง แบ่งเป็น 4 ภูมิ คือ (1) กามาวจรวิบากจิต 23 (2) รูปาวจรวิบากจิต 5 (3) อรูปาวจรวิบากจิต 4 (4) โลกุตตรวิบากจิต 4 กิริยาจิต 20 ดวง แบ่งเป็น 3 ภูมิ คือ (1) กามาวจรกิริยาจิตหรือมหากิริยาจิต 8 (2) รูปาวจรกิริยาจิต 5 (3) อรูปาวจรกิริยาจิต 4 และ อเหตุกกิริยาจิต 3”

เราสามารถที่จะจัดประเภทของจิตได้หลายวิธีด้วยกัน คือ

1. จัดตามคุณสมบัติ (ชาติภพนัย) คือจัดประเภทของจิตออกเป็นกลุ่มๆ ตามคุณสมบัติของจิตซึ่งมีอยู่ 4 ประการคือ (1) กุศล (จิตฝ่ายกุศล) (2) อกุศล (จิตฝ่ายอกุศล) (3) วิบาก (จิตที่เป็นวิบาก หรือผลของกุศลและอกุศล) (4) กิริยา (จิตที่เป็นกิริยา หรือไม่เป็นทั้งกุศลและอกุศล)
2. จัดตามระดับของจิต (ภูมิภพนัย) คือ จัดประเภทของจิตตามภูมิ หรือระดับของจิต มี 4 ระดับ คือ (1) กามภูมิ หรือกามาวจรภูมิ (2) รูปภูมิ หรือรูปาวจรภูมิ (3) อรูปภูมิ หรืออรูปาวจรภูมิ (4) โลกุตตรภูมิ

⁵⁵ มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระธรรมปิฎกฐกถา แปล ภาค 2. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย. 2531, หน้า 176.

⁵⁶ วิสุทธิมรรค เล่ม 3. หน้า 25-27.

⁵⁷ มหามกุฏราชวิทยาลัย. มัจฉลัตถิยปิณี แปล เล่ม 5. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย. 2534. หน้า 99.

⁵⁸ อภิ. สง. 34/16-264/28-99.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, 275-377/108-122.

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, 338-500/123-166.

3. จัดตามลักษณะที่ปรากฏของจิต (โสภณภพณัย) คือจัดประเภทของจิตตามลักษณะที่ปรากฏว่าผ่องแผ้ว (งาม) หรือไม่ผ่องแผ้ว (ไม่งาม) มี 2 ลักษณะ คือ

ก. โสภณจิต จิตที่ผ่องแผ้ว

ข. อโสภณจิต จิตที่ไม่ผ่องแผ้ว

4. จัดตามประเภทของโลก (โลกภพณัย) จัดประเภทของจิตตามโลกที่อาศัย มี 2 คือ

ก. โลภียจิต จิตที่อาศัยเป็นไปในโลกทั้ง 3 คือ กามโลก รูปโลก และอรูปโลก

ข. โลกุตตรจิต จิตที่อยู่เหนือโลกทั้ง 3 ข้างต้น

5. จัดตามเหตุ (เหตุณัย) คือ จัดประเภทของจิตว่ามีเหตุหรือไม่มีเหตุประกอบมี 2 ชนิด คือ

ก. สเหตุกจิต คือ จิตที่มีเหตุประกอบ ได้แก่ โสภะ (ความอยากได้อารมณ์ที่น่าพอใจ) โทสะ (ความโกรธ) โมหะ (ความหลงมกมาย) แก่ อโสภะ (ความไม่อยากได้อารมณ์ที่น่าพอใจ) อโทสะ (ความไม่โกรธ) อโมหะ (ความไม่หลงมกมาย)

ข. อเหตุกจิต คือ จิตที่ไม่มีเหตุทั้ง 6 ข้างต้นประกอบ

6. จัดตามประเภทของเวทนา (เวทนาภพณัย) คือ จัดประเภทตามความรู้สึกมี 3 ประเภท คือ

ก. สุขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นสุข ในที่นี้รวมถึงความสุขทางใจ (โสมนัส)

ข. ทุกขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นทุกข์ ในที่นี้รวมถึงความทุกข์ทางใจ (โทมนัส)

ค. อุเบกขาเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นกลาง ไม่รู้สึกทุกข์หรือสุขใดๆ

จำนวนของจิตมีทั้งสิ้น 89 ดวง แต่บางทีอาจขยายไปอย่างพิสดารได้ถึง 121 ดวง โดยจำแนกเป็นประเภทต่างๆ ดังนี้

ก. การจำแนกตามคุณสมบัติ (ชาติภพณัย)

1. กุศลจิต เป็นจิตที่ประกอบด้วยเจตนาที่ดีงาม เช่น จิตที่มุ่งในการบุญการกุศล ให้ทานและรักษาศีล เป็นต้น มี 4 ชนิด คือ

1.1. กามาวจรกุศลจิตหรือมหากุศลจิต มี 8 ดวง คือ

ก. โสมนัสสหรรค ญาณสัมปยุต อสังขาริก คือ จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัส ประกอบด้วยปัญญา และเกิดโดยลำพังอันไม่ได้รับการชักชวน (ตัวอย่าง บุคคลผู้มีความยินดีในการทำบุญ และทำโดยไม่ต้องมีใครมาชักชวน พร้อมกันนั้นก็มีความเข้าใจว่า การทำบุญย่อมได้รับผลแห่งบุญนั้น)

ข. โสมนัสสหรรค ญาณสัมปยุต สสังขาริก คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัส ประกอบด้วยปัญญา และเกิดโดยได้รับการกระตุ้นหรือการชักชวน (ตัวอย่างเช่นเดียวกับข้อ ก. แต่ต้องได้รับการกระตุ้นหรือชักชวนจากบุคคลอื่นก่อนจึงลงมือกระทำ)

ค. โสมนัสสहरคต ญาณวิปยุต อสังขาริก คือ จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยปัญญา และเกิดโดยลำพังโดยไม่ได้รับการชักชวน (ตัวอย่างเช่นคนไทยเรานับถือพุทธศาสนา โดยมากมักมีความยินดีในการทำบุญตักบาตรตามประเพณี แต่ไม่มีความเข้าใจว่าการกระทำเช่นนั้น จะได้รับผลดีหรือไม่อย่างไร สักแต่เพียงว่าทำตามกันมาเท่านั้น)

ง. โสมนัสสहरคต ญาณวิปยุต สสังขาริก คือ จิตที่เกิดพร้อมกับโสมนัส ไม่ประกอบด้วยปัญญา และเกิดโดยได้รับการกระตุ้นหรือชักชวน (ตัวอย่างเช่นเดียวกับข้อ ค. แต่ต้องได้รับการกระตุ้นหรือชักชวนจากบุคคลอื่น จึงลงมือกระทำ)

จ. อุเปกขาสहरคต ญาณสัมปยุต อสังขาริก คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุเบกขา ประกอบด้วยปัญญา และเกิดโดยลำพังไม่ได้รับการชักชวน (ตัวอย่างเช่น บุคคลผู้ทำบุญด้วยความรู้สึกเฉยๆ ไม่ใส่ใจหรือปลื้มใจในการทำบุญนั้น และทำบุญโดยไม่มีใครมาชักชวน แต่ก็มีความเข้าใจว่าการทำบุญนั้นจะต้องได้รับผลแห่งบุญ)

ฉ. อุเปกขาสहरคต ญาณสัมปยุต สสังขาริก คือ จิตที่เกิดพร้อมกับอุเบกขา ประกอบด้วยปัญญา และเกิดโดยได้รับการกระตุ้นหรือชักชวน (ตัวอย่างเช่นเดียวกับข้อ จ. แต่การกระทำได้รับการกระตุ้นหรือชักชวนจากบุคคลอื่น)

ช. อุเปกขาสहरคต ญาณวิปยุต อสังขาริก จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยปัญญา และเกิดโดยลำพังไม่ได้รับการชักชวน (ตัวอย่างเช่น คนไทยเรานับถือพุทธศาสนาบางคนทำบุญตักบาตรตามประเพณีโดยไม่มีความยินดีในการทำบุญนั้น และไม่มีความเข้าใจว่าการกระทำบุญนั้น จะได้รับผลดีหรือไม่อย่างไร แต่ก็ยังทำบุญนั้นโดยไม่มีใครชักชวน)

ซ. อุเปกขาสहरคต ญาณวิปยุต สสังขาริก คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยปัญญา และเกิดโดยได้รับการกระตุ้นหรือชักชวน (ตัวอย่างเช่นเดียวกับข้อ ช. แต่กระทำหรือได้รับการกระตุ้นหรือชักชวนจากบุคคลอื่น)

1.2. รูปาวจรกุศลจิต คือจิตที่เข้าถึงอารมณ์ของรูปฌานหรือจิตของผู้ที่ได้รับรูปฌาน มี 5 ดวง คือ

ก. ปฐมฌานกุศลจิต คือ กุศลจิตในระดับปฐมฌานที่ 1 ซึ่งประกอบด้วยองค์แห่ง ฌาน 5 ประการ คือ วิตก (ภาวะจิตที่ห้วงอารมณ์ที่ใช้ในการทำสมาธิเอาไว้) วิจารณ์ (ภาวะที่จิตคลุกเคล้าหรืออิงแอบอยู่กับอารมณ์นั้น) ปีติ (ภาวะที่จิตมีความอิ่ม) สุข (ภาวะที่จิตมีความสบาย) และ เอกัคคตา (ภาวะที่จิตแน่วแน่อยู่ในอารมณ์เดียว)

ข. ทุติยฌานกุศลจิต คือ กุศลจิตในระดับทุติยฌานที่ 2 ซึ่งประกอบด้วยองค์ 4 คือ วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา

ค. ตติยฌานกุศลจิต คือ กุศลจิตในระดับตติยฌานที่ 3 ซึ่งประกอบด้วยองค์ 3 คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา

จ. จตุตถฌานกุศลจิต คือ กุศลจิตในระดับจตุตถฌานที่ 4 ซึ่งประกอบด้วยองค์ 2 คือ สุข และเอกัคคตา

ฉ. ปัญจฌานกุศลจิต คือ กุศลจิตในระดับปัญจฌานที่ 5 ซึ่งประกอบด้วยองค์ 2 คือ อุเบกขา (ภาวะที่จิตเพ่งดูอารมณ์เฉยอยู่ แต่ในขณะที่เดียวกันก็มีสติและสัมปชัญญะพร้อมเต็มที่) และเอกัคคตา

1.3. รูปาวจรกุศลจิต คือ จิตที่ตั้งมั่นอยู่ในสิ่งที่ไม่เป็นรูปธรรมอันมองเห็นและสัมผัสจับต้องไม่ได้ เป็นจิตที่มีสมาธิประณีตละเอียดกว่ารูปาวจรกุศลจิต มี 4 ดวง

ก. อากาสนัญญาตนกุศลจิต คือ กุศลจิตในระดับรูปฌานที่กำหนดอากาศ หรือช่องว่างอันอนันต์หาที่สุดมิได้ เป็นอารมณ์

ข. วิญญาณัญญาตนกุศลจิต คือ กุศลจิตในระดับรูปฌานที่กำหนดวิญญาณอันอนันต์หาที่สุดมิได้ เป็นอารมณ์

ค. อากิญจัญญาตนกุศลจิต คือ กุศลจิตในระดับรูปฌานที่กำหนดภาวะไม่มีอะไรเลย เป็นอารมณ์

ง. เนวสัญญานาสัญญาตนกุศลจิต คือ กุศลจิตในระดับรูปฌานที่เล็กกำหนดแม้แต่ภาวะที่ไม่มีอะไรเลย จะเข้าถึงภาวะที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

1.4. โลกุตตรกุศลจิต คือ จิตที่อยู่ระดับเหนือโลก เป็นระดับของพระอริยเจ้า ซึ่งรับเฉพาะอารมณ์พิเศษ คือ พระนิพพาน มี 4 ดวง คือ

ก. โสตาปัตติมรรคจิต คือ จิตซึ่งมีอริยมรรคทำลายสังโยชน์ 3 เบื้องต้น อันเป็นกิเลสเครื่องผูกมัดไว้ในภพให้สิ้นไป

ข. สกทาคามิมรรคจิต คือ จิตซึ่งมีอริยมรรคทำลายสังโยชน์ 3 เบื้องต้น อันเป็นกิเลสเครื่องผูกมัดไว้ในภพให้สิ้นไป และยังทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง

ค. อนาคามิมรรคจิต คือ จิตซึ่งมีอริยมรรคทำลายสังโยชน์ 5 เบื้องต้น อันเป็นกิเลสเครื่องผูกมัดไว้ในภพให้สิ้นไป

ง. อรหัตตมรรคจิต คือ จิตซึ่งมีอริยมรรคทำลายสังโยชน์ 10 อันเป็นกิเลสเครื่องผูกมัดไว้ในภพให้สิ้นไป

2. อกุศลจิต อกุศลจิต คือ จิตที่หยาบและต่ำทรามเพราะมุ่งแต่การทำบาปทุจริต เช่น เบียดเบียนหรือทำลายชีวิตของสัตว์อื่น หรือลักขโมย นี้อจลทรัพย์สินของบุคคลอื่น เป็นต้น มี 12 ดวง คือ

2.1. โลภมูลจิต คือ จิตที่เกิดขึ้นเพราะโลภเจตสิกเป็นมูลเหตุ มี 8 ดวง คือ

ก. โสมนัสสทรรคต ทิฏฐิคตสัมปยุต อสังขาริก คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัส

ประกอบด้วยความเห็นผิด และเกิดโดยลำพังอันไม่ได้รับการชักชวน (ตัวอย่าง ชายหนุ่มเห็นหญิงสาวสวยคนหนึ่ง รู้สึกพอใจจึงคิดจะข่มขืน มีความตื่นเต้นดีใจที่จะทำเช่นนั้น และเข้าใจว่าการทำเช่นนั้นไม่เป็นความผิดหรือไม่เป็นบาป)

ข. โสมนัสสหรรค ทิฏฐิคตสัมปยุต สัตถ์ขาริก คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัส ประกอบด้วยความเห็นผิด และเกิดโดยได้รับการกระตุ้นหรือการชักชวน (ตัวอย่างเช่นเดียวกับข้อ ก. แต่ต้องได้รับการกระตุ้นหรือชักชวนจากบุคคลอื่นก่อนจึงลงมือกระทำ)

ค. โสมนัสสหรรค ทิฏฐิคตวิปยุต อสังขาริก คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัส ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิดและเกิดโดยลำพังไม่ได้รับการชักชวน (ตัวอย่างเช่นเดียวกับข้อ ก. แต่กระทำทั้งๆ ที่เข้าใจว่าการกระทำเช่นนั้นเป็นความผิดหรือบาป)

ง. โสมนัสสหรรค ทิฏฐิคตวิปยุต สัตถ์ขาริก คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัส ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด และเกิดโดยได้รับการกระตุ้นหรือชักชวน (ตัวอย่างเช่นเดียวกับข้อ ค. แต่ต้องได้รับการกระตุ้นหรือชักชวนจากบุคคลอื่น จึงลงมือกระทำ)

จ. อุเปกขาสหรรค ทิฏฐิคตสัมปยุต อสังขาริก คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุเบกขา ประกอบด้วยความเห็นผิด และเกิดโดยลำพังไม่ได้รับการชักชวน (ตัวอย่างเช่น บุคคลกระทำความผิดด้วยประสงค์ต่อทรัพย์สินของผู้อื่น และกระทำลงไปด้วยความรู้สึกเฉยๆ ไม่ดีใจไม่เสียใจ พร้อมกันนั้นก็เข้าใจว่าการกระทำเช่นนั้นไม่เป็นความผิดหรือไม่เป็นบาป)

ฉ. อุเปกขาสหรรค ทิฏฐิคตสัมปยุต สัตถ์ขาริก คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุเบกขา ประกอบด้วยความเห็นผิด และเกิดโดยไม่ได้รับการกระตุ้นหรือชักชวน (ตัวอย่างเช่นเดียวกับข้อ จ. แต่การกระทำได้รับการกระตุ้นหรือชักชวนจากบุคคลอื่น)

ช. อุเปกขาสหรรค ทิฏฐิคตวิปยุต อสังขาริก จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด และเกิดโดยลำพังไม่ได้รับการชักชวน (ตัวอย่างเช่นเดียวกับข้อ จ. แต่กระทำทั้งๆ ที่เข้าใจหรือรู้ว่าการกระทำเช่นนั้นเป็นความผิดหรือเป็นบาป)

ซ. อุเปกขาสหรรค ทิฏฐิคตวิปยุต สัตถ์ขาริก คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด และเกิดโดยได้รับการกระตุ้นหรือชักชวน (ตัวอย่างเช่นเดียวกับข้อ ช. แต่กระทำหรือได้รับการกระตุ้นหรือชักชวนจากบุคคลอื่น)

ข้อสังเกต : โภกมุตจิตดวงแรกมีผลเป็นทุกข์ที่รุนแรงกว่าโภกมุตจิตอื่นทุกดวง เพราะกระทำความผิดด้วยความยินดีมาก ทั้งยังมีความเห็นผิดว่าการกระทำเช่นนั้นไม่เป็นบาป และกระทำลงไปด้วยไม่มีใครชักชวนให้กระทำด้วย ส่วนที่เหลืออีก 7 ดวง ต่างก็ให้ผลเป็นความทุกข์เดือดร้อนลดหลั่นกันไปตามลำดับ

2.2. โทสมุตจิต คือ จิตที่เกิดขึ้นเพราะโทสเจตสิกเป็นมูลเหตุ มี 2 ดวง คือ

ข้อสังเกต : โภกมุลจิตดวงแรกมีผลเป็นทุกข์ที่รุนแรงกว่าโภกมุลจิตอื่นทุกดวง เพราะกระทำความผิดด้วยความยินดีมาก ทั้งยังมีความเห็นผิดว่าการกระทำเช่นนั้นไม่เป็นบาป และกระทำลงไปโดยไม่มีใครชักชวนให้กระทำด้วย ส่วนที่เหลืออีก 7 ดวง ต่างก็ให้ผลเป็นความทุกข์เดือดร้อนลดหลั่นกันไปตามลำดับ

2.2. โทสมุลจิต คือ จิตที่เกิดขึ้นเพราะโทสเจตสิกเป็นมูลเหตุ มี 2 ดวง คือ

ก. โทมนัสสहरคต ปฏิฆัมมปยุต อสังขาริก คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยโทมนัสประกอบด้วยความโกรธ และเกิดโดยลำพังไม่ได้รับการชักชวน (ตัวอย่างเช่น บุคคลหนึ่งเกิดความรู้สึกเกลียดชังไม่พอใจอีกบุคคลหนึ่ง ทั้งๆ ที่เพิ่งเห็นเป็นครั้งแรก)

ข. โทมนัสสहरคต ปฏิฆัมมปยุต สสังขาริก คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับโทมนัสประกอบด้วยความโกรธ และเกิดขึ้นโดยได้รับการชักชวน (ตัวอย่างเช่น บุคคลหนึ่งแรกพบบุคคลอีกคนหนึ่งก็โกรธเกลียดชังแต่อย่างใด แต่เมื่อมีคนมาพูดให้ฟังว่าเขาไม่ใช่ออย่างนั้นอย่างนี้ ก็เกิดความรู้สึกเกลียดชังขึ้นมาทันที)

2.3. โมหมูลจิต คือ จิตที่มกขหรือจิตเขลา ไม่สามารถเข้าใจสิ่งแห่งชีวิตหรือสภาวะธรรมได้ เพราะเป็นจิตที่มีโมหเจตสิกเป็นมูลเหตุ มี 2 ดวง คือ

ก. อุเปกขาสहरคต วิจิกิจฉาัมมปยุต คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุเบกขา ประกอบด้วยความสงสัย (ตัวอย่างเช่น บุคคลผู้มีความสงสัยไม่แน่ใจว่าพระพุทธเจ้ามีจริงหรือไม่ เป็นต้น)

ข. อุเปกขาสहरคต อุทัจจสัมมปยุต คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุเบกขา ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน (ตัวอย่างเช่น บุคคลผู้มีจิตฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ โดยปราศจากการควบคุมจนขาดสมาธิ)

3. วิบากจิต คือ จิตที่เป็นผลแห่งกุศลและอกุศล มีอยู่ 5 ชนิด ดังนี้

3.1. อกุศลวิบากจิต 7 ดวง คือ จิตที่เป็นผลของกรรมที่ทำไว้ในอดีตที่เกิดจากอกุศลเจตนา 7 ดวง คือ

ก. อุเปกขาสहरคต จักขุวิญญาณ คือ จิตที่เกิดขึ้นทางตาที่ได้เห็นรูป อันไม่น่าปรารถนา อันเป็นผลของบาป โดยมีความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

ข. อุเปกขาสहरคต โสตวิญาณ คือ จิตที่เกิดขึ้นทางหูที่ได้ยินเสียง อันไม่น่าปรารถนา อันเป็นผลของบาป โดยมีความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

ค. อุเปกขาสहरคต จ्ञานวิญาณ คือ จิตที่เกิดขึ้นทางจมูกที่ได้กลิ่น อันไม่น่าปรารถนา อันเป็นผลของบาป โดยมีความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

ง. อุเปกขาสहरคต ชิวหาวิญาณ คือ จิตที่เกิดขึ้นทางลิ้นที่ได้ลิ้มรส อันไม่น่าปรารถนา อันเป็นผลของบาป โดยมีความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

จ. ทุกขสหระคต กายวิญญาน คือ จิตที่เกิดขึ้นทางกายที่ได้สัมผัส สิ่งอันไม่น่าปรารถนา อันเป็นผลของบาป โดยมีความรู้สึกเป็นทุกข์

ฉ. อุปเพกขาสหระคต สัมปฏิจฉันนะ คือ จิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ทั้ง 5 (รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ) อันไม่น่าปรารถนา อันเป็นผลของบาป โดยมีความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

ช. อุปเพกขาสหระคต สันติริณะ คือ จิตที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง 5 อันไม่น่าปรารถนา อันเป็นผลของบาปนั้น โดยมีความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

ข้อสังเกต : การได้เห็น ได้ยินเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้องสัมผัส ได้รับอารมณ์และได้พิจารณาอารมณ์อันไม่น่าปรารถนาต่างๆ นั้น ถือว่าเป็นผลของบาปอกุศลที่ได้กระทำไว้ในอดีต (คำว่า “อดีต” ในที่นี้มีได้หมายถึงต้องเป็นชาดิก่อนเสมอไป แต่อาจหมายถึงเวลาที่เพิ่งผ่านมาแม้ไม่กี่ปีก่อนหน้านี้ก็ได้)

3.2. กุศลวิบากจิต คือ จิตที่เป็นผลแห่งกุศลกรรมที่ทำไว้ในอดีต หรือจิตที่เกิดจากอำนาจของกุศลเจตนาในกุศลจิต 8 ซึ่งเกิดขึ้นแล้วในอดีต มี 2 กลุ่ม คือ

3.2.1. อเหตุกกุศลวิบาก 8 ดวง คือ จิตที่เป็นผลแห่งกุศลกรรมที่ทำไว้ในอดีต ที่เกิดจากอำนาจของกุศลเจตนาในกุศลจิต 8 ดวง ซึ่งเกิดแล้วในอดีต

ก. อุปเพกขาสหระคต จักขุวิญญาน คือ จิตที่เกิดขึ้นทางตาที่ได้เห็นรูป อันน่าปรารถนา อันเป็นผลของบุญ โดยมีความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

ข. อุปเพกขาสหระคต โสตวิญญาน คือ จิตที่เกิดขึ้นทางหูที่ได้ยินอิน อันน่าปรารถนา อันเป็นผลของบุญ โดยมีความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

ค. อุปเพกขาสหระคต ฆานวิญญาน คือ จิตที่เกิดขึ้นทางจมูกที่ได้กลิ่น อันน่าปรารถนา อันเป็นผลของบุญ โดยมีความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

ง. อุปเพกขาสหระคต ชิวหาวิญญาน คือ จิตที่เกิดขึ้นทางลิ้นที่ได้ลิ้มรส อันน่าปรารถนา อันเป็นผลของบุญ โดยมีความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

จ. สุขสหระคต กายวิญญาน คือ จิตที่เกิดขึ้นทางกายที่ได้สัมผัสสิ่งอันน่าปรารถนา อันเป็นผลของบุญ โดยมีความรู้สึกเป็นสุข

ฉ. อุปเพกขาสหระคต สัมปฏิจฉันนะ คือ จิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ทั้ง 5 (รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ) อันน่าปรารถนา อันเป็นผลของบุญ โดยมีความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

ช. อุปเพกขาสหระคต สันติริณะ คือ จิตที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง 5 อันน่าปรารถนา อันเป็นผลของบุญนั้น โดยมีความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

ซ. โสมนัสสหระคต สันติริณะ คือ จิตที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง 5 อันน่าปรารถนา อันเป็นผลของบุญนั้น โดยมีความรู้สึกยินดีหรือเป็นสุขใจมาก

3.2.2. กามาวจรวิปากจิตหรือมหาวิปากจิต 8 ดวง หมายถึง จิตที่เป็นผลโดยตรงของ กุศลจิต

(การแจ้งหัวข้อธรรมและคำอธิบายนั้นมีลักษณะเช่นเดียวกับกามาวจรกุศลจิตทั้งสิ้น)

3.2.3. รูปาวจรวิปากจิต คือ จิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศลจิต มีจำนวน 5 ดวง

(การแจ้งหัวข้อและคำอธิบายของจิตทั้ง 5 ดวงนั้น จะมีลักษณะเช่นเดียวกับรูปาวจร กุศลจิตทั้งสิ้น เพียงแต่เปลี่ยนคำท้ายเป็น “วิปากจิต” เท่านั้น เช่น ปฐมฌานกุศลจิต ในรูปาวจรกุศล จิต เปลี่ยนเป็น ปฐมฌานวิปากจิต ในรูปาวจรวิปากจิต เป็นต้น)

3.2.4. อรูปาวจรวิปากจิต คือ จิตที่เป็นผลของอรูปาวจรกุศลจิต มีจำนวน 4 ดวง

(การแจ้งหัวข้อและคำอธิบายของจิตทั้ง 4 ดวงนั้น จะมีลักษณะเช่นเดียวกับอรูปาวจร กุศลจิตทั้งสิ้น เพียงแต่เปลี่ยนคำท้ายเป็น “วิปากจิต” เท่านั้น เช่น อาภาสานุญายตนกุศลจิต ใน อรูปาวจรกุศลจิต เปลี่ยนเป็น อาภาสานุญายตนวิปากจิต ในอรูปาวจรวิปากจิต เป็นต้น)

3.5. โลกุตรวิปากจิต คือ จิตของพระอริยเจ้าที่เกิดขึ้นมา เพราะอาศัยโลกุตตรกุศลจิต เป็นเหตุโดยตรงมี 4 ดวง คือ

- ก. โสดาปัตติผลจิต
- ข. สกทาคามีผลจิต
- ค. อนาคามีผลจิต
- ง. อรหัตตผลจิต

4. กิริยาจิต คือ จิตที่ไม่เป็นทั้งบุญทั้งบาป และไม่ใช่วัตถุของทั้งบุญและบาปด้วย แต่ เป็นจิตที่เกิดขึ้นแล้วไม่ทำให้เกิดจิตที่เป็นผลของตน เป็นจิตที่สักแต่ว่ากระทำ จิตประเภทนี้จะเกิดขึ้น กับพระอรหันต์เท่านั้น เพราะการกระทำของท่านแม้จะเป็นบุญ ก็ไม่ก่อให้เกิดผลในสังสารวัฏ (คือ ไม่มีผลให้ท่านต้องไปเกิดใหม่เพื่อเสวยผลแห่งบุญนั้น) ดังนั้น การกระทำบุญของท่านจึงสักแต่ว่า กระทำเท่านั้น และจิตที่เกิดขึ้นในการกระทำนั้น เรียกว่า “กิริยาจิต” ซึ่งมี 4 ชนิด คือ

4.1. อเหตุกกิริยาจิต คือ จิตที่เป็นเพียงกิริยา ซึ่งเกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ ทางทวารทั้ง 6 ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ รวมทั้งทำหน้าที่คัดค้านอารมณ์นั้นมี 3 ดวง คือ

ก. อุปเพกขาสหระคต ปัญจทวาราวชชนะ คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุเบกขา นำวิถีจิตใน ทวารทั้ง 5 ได้แก่ ปัญจวิญญาณ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย) รับรู้อารมณ์ทั้ง 5 ได้แก่ ปัญจอารมณ์ (รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ) โดยผ่านทางทวารทั้ง 5 ดังกล่าว

ข. อุปเพกขาสหระคต มโนทวาราวชชนะ คือ จิตที่เกิดพร้อมทั้งอุเบกขา นำวิถีจิตทาง มโนวิญญาณ (ใจ) เพื่อเปิดประตูใจให้จิตได้รับรู้ธรรมนั้น

ค. โสมนัสสหรรคต หลติคุปาทจิตตะ คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัส ทำให้เกิดอาการขี้มึนแ่มของพระอรหันต์

4.2. กามาวจรกิริยาจิต หรือมหากิริยาจิต เป็นจิตชนิดเดียวกันกับกามาวจรกุศลจิตนั่นเอง เพียงแต่เป็นจิตของพระอรหันต์ มี 8 ดวง

(การแจงหัวข้อและคำอธิบายของจิตทั้ง 8 จะเหมือนกับกามาวจรกุศลจิตทั้งสิ้น)

4.3. รูปาวจรกิริยาจิต เป็นจิตระดับรูปฌานที่เกิดกับพระอรหันต์เท่านั้น มี 5 ดวง

(การแจงหัวข้อและคำอธิบายของจิตทั้ง 5 ดวงนั้น จะมีลักษณะเช่นเดียวกับรูปาวจรกุศลจิตทั้งสิ้น เพียงแต่เปลี่ยนคำท้ายเป็น “กิริยา” เท่านั้น เช่น ปฐมฌานกุศลจิต ในรูปาวจรกุศล เปลี่ยนเป็น ปฐมฌานกิริยาจิต ในรูปาวจรกิริยาจิต เป็นต้น)

4.4. อรูปาวจรกิริยาจิต เป็นจิตระดับอรูปฌานที่เกิดกับพระอรหันต์เท่านั้น มี 4 ดวง

(การแจงหัวข้อและคำอธิบายของจิตทั้ง 4 ดวงนั้น จะมีลักษณะเช่นเดียวกับอรูปาวจรกุศลจิตทั้งสิ้น เพียงแต่เปลี่ยนคำท้ายเป็น “กิริยา” เท่านั้น เช่น อากาสานัญญาขณกุศลจิต ในอรูปาวจรกุศล เปลี่ยนเป็น อากาสานัญญาขณกิริยาจิต ในอรูปาวจรกิริยาจิต เป็นต้น)

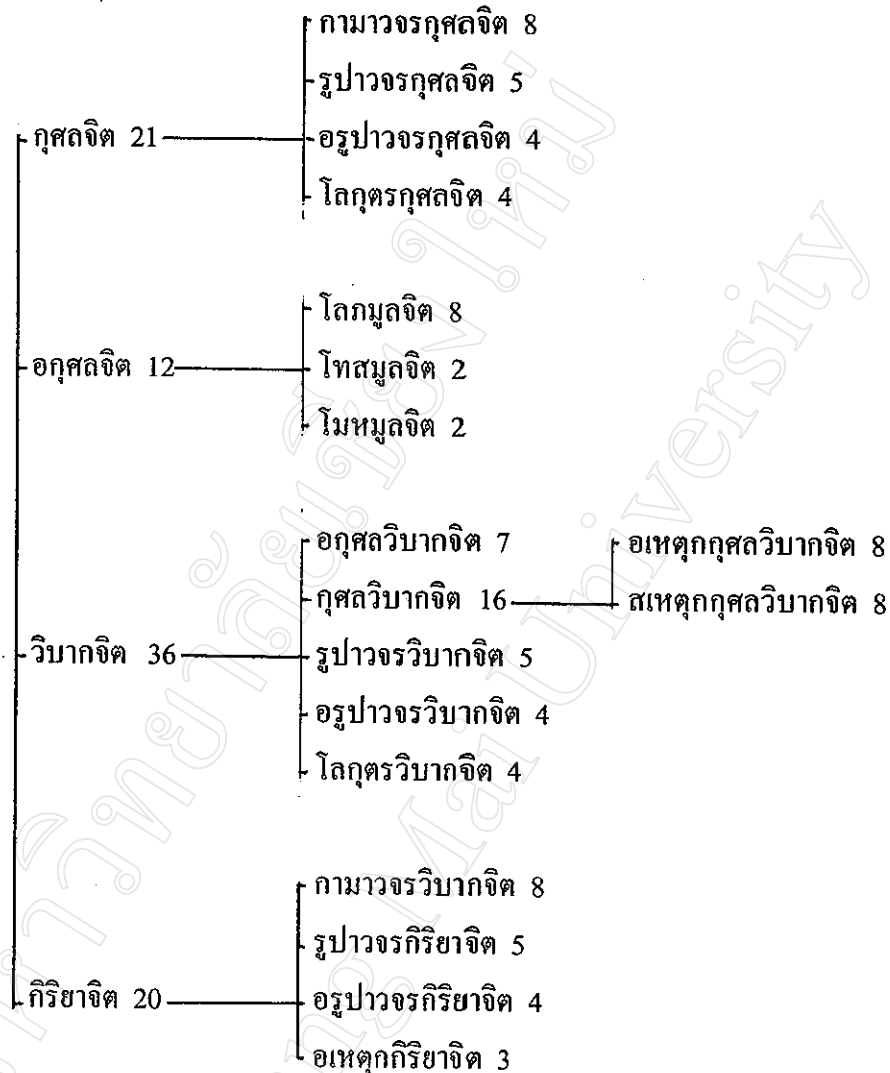
ดังนั้น เมื่อกล่าวโดยสรุปประเภทของวิญญานที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกท่านได้แบ่งตามภูมิที่เกิด คือ

1. กามาวจรภูมิ หมายถึง วิญญานหรือจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม
2. รูปาวจรภูมิ หมายถึง วิญญานหรือจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป
3. อรูปาวจรภูมิ หมายถึง วิญญานหรือจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป
4. โลกุตตรภูมิ หมายถึง วิญญานหรือจิตที่อยู่เหนือภูมิทั้ง 3 อย่าง เป็นจิตหรือวิญญาน

ของพระอรหันต์

ต่อไปนี้จะแสดงการนับจำนวนจิตแต่ละนัยเพียงสังเขป โดยใช้แผนภูมิประกอบเป็นหลัก และจะอธิบายประกอบไว้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น

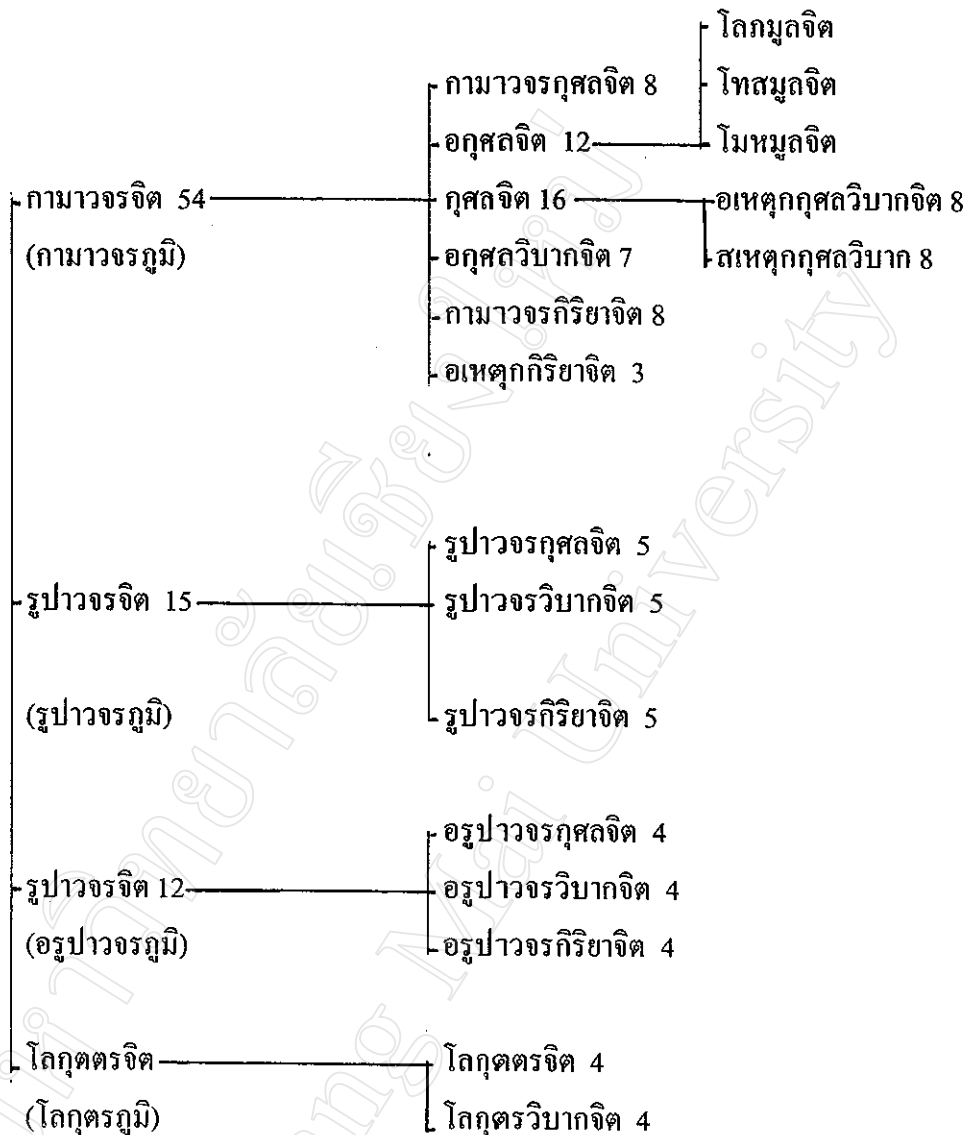
แผนภูมิแสดงการจัดจำนวนจิตตามคุณสมบัติ (ชาติภพน้อย)

ข. การจัดประเภทตามระดับของจิต (ภูมิภพน้อย)

ภูมิภพน้อย คือ การแบ่งจิตโดยถือตามความแตกต่างแห่งภูมิอันได้แก่ระดับหรือสถานที่อาศัยจิต 89 ดวงนั้น เมื่อแบ่งประเภทตามความต่างกันแห่งภูมิ ก็จะแบ่งเป็นได้ 4 ประเภท คือ

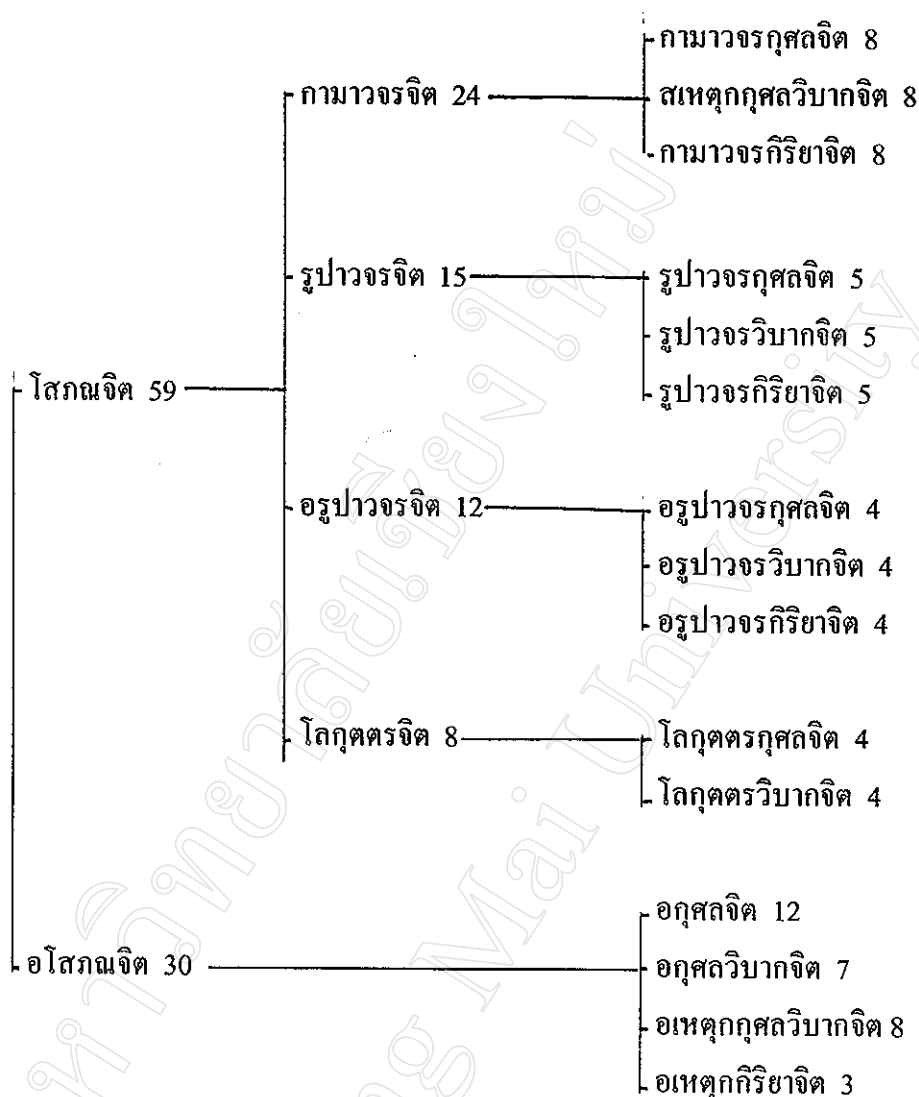
1. กามาวจรภูมิ คือ จิตที่เป็นไปในกามภูมิ 11 ภูมิ มี 45 ดวง
2. รูปาวจรภูมิ คือ จิตที่เป็นไปในรูปาวจรภูมิ 16 ภูมิ มี 15 ดวง
3. อรูปาวจรภูมิ คือ จิตที่เป็นไปในอรุปาวจรภูมิ 4 ภูมิ มี 12 ดวง
4. โลกุตรภูมิ คือจิตที่พ้นจากโลกทั้ง 3 มี 8 ดวง

ค. การจัดประเภทตามลักษณะที่ปรากฏของจิต (โสภณเภทนัย)

โสภณเภทนัย คือ การแบ่งจิตเป็นประเภทจิตที่ดีงาม และประเภทจิตที่นอกจากจิตที่ดีงาม จิต 89 ดวงนั้น เมื่อแบ่งเป็นประเภทโดยโสภณเภทนัย ก็จะได้เป็น 2 ประเภท ดังนี้

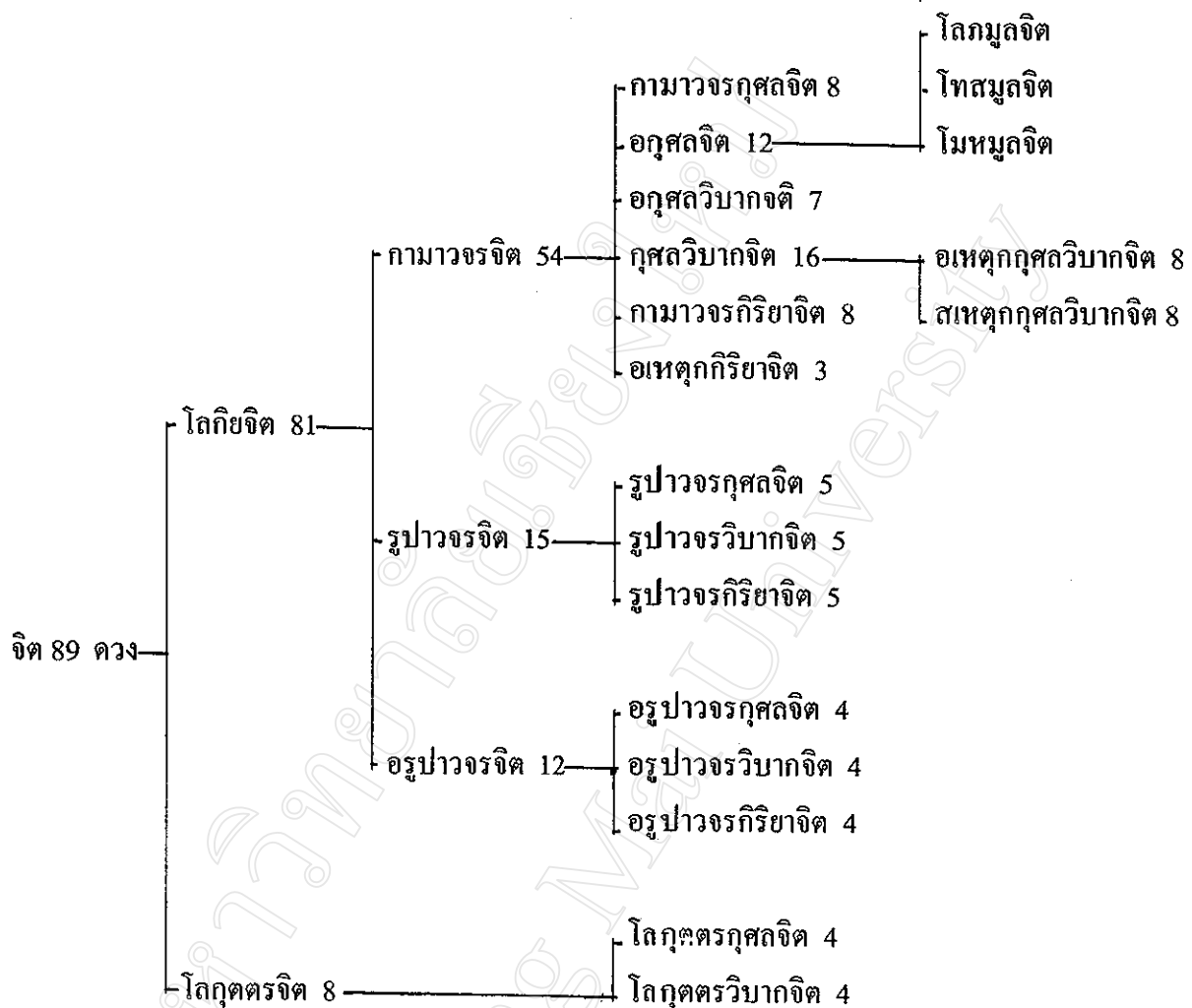
1. โสภณจิต คือ จิตที่ดีงาม มี 59 ดวง
2. อโสภณจิต คือ จิตที่นอกจากจิตที่ดีงาม เป็นจิตที่ไม่ดี และเป็นจิตกลางๆ ไม่ดีไม่ชั่ว เป็นกิริยาจิต มี 30 ดวง

ง. การจัดประเภทตามประเภทของโลก (โลกเภทนัย)

โลกเภทนัย คือการแบ่งจิตที่ท่องเที่ยววนเวียนไปในโลกทั้ง 3 คือ กามโลก รูปโลก และอรูปโลก และจิตที่พ้นแล้วจากการท่องเที่ยวไปในโลกทั้ง 3 จิต 89 ดวงนั้น เมื่อแบ่งประเภทโดยโลกเภทนัยก็จะได้เป็น 2 ประเภท ดังนี้

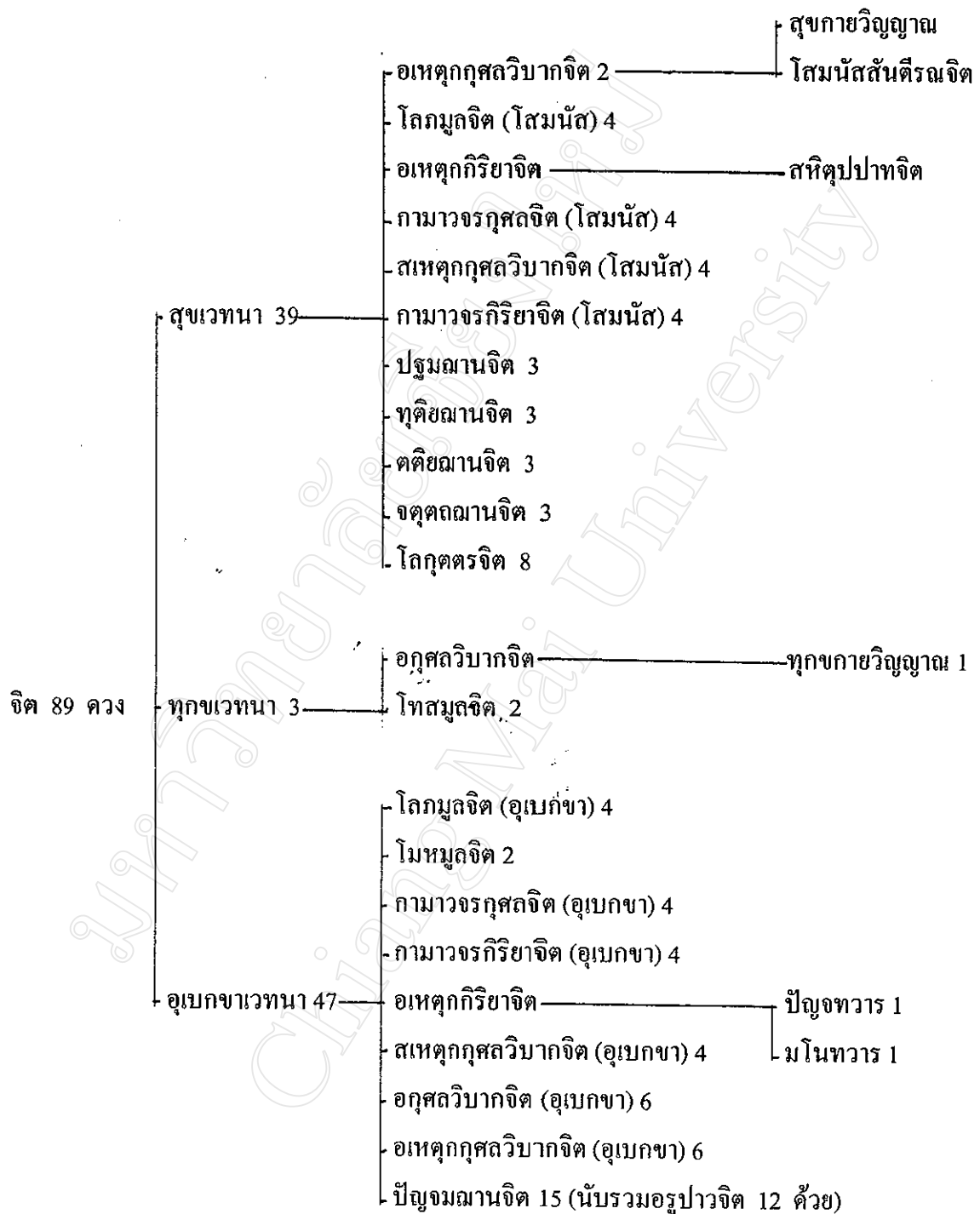
1. โลกียจิต คือ จิตที่เป็นไปในโลกทั้ง 3 ได้แก่ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิต มี 81 ดวง
3. โลกุตตรจิต คือ จิตที่พ้นจากโลกทั้ง 3 มี 8 ดวง

จ. การจัดประเภทตามประเภทของเวทนา (เวทนาเภทนัย)

เวทนาณัย คือ การแบ่งจิตโดยถือเอาตามความแตกต่างของเวทนา 5 คือ สุขเวทนา การเสวยอารมณ์ที่ดีทางกาย ทุกขเวทนา การเสวยอารมณ์ที่ไม่ดีทางกาย โสมนัสเวทนา การเสวยอารมณ์ที่ดีทางใจ โทมนัสเวทนา การเสวยอารมณ์ที่ไม่ดีทางใจ อุเบกขาเวทนา การเสวยอารมณ์ปานกลางทางใจ จิต 89 ดวงนั้น เมื่อแบ่งตามเวทนาเภทนัยก็ได้เป็น 5 ประเภท คือ

1. สุขเวทนาจิต คือจิตที่เกิดพร้อมกับสุขเวทนา (สุขกาย) มี 1 ดวง
2. ทุกขเวทนาจิต คือ จิตที่เกิดพร้อมกับทุกขเวทนา (ทุกข์กาย) มี 1 ดวง
3. โสมนัสเวทนาจิต คือ จิตที่เกิดพร้อมกับโสมนัส (สุขใจ) มี 30 ดวง
4. โทมนัสเวทนาจิต คือ จิตที่เกิดพร้อมกับโทมนัสเวทนา (ทุกข์ใจ) มี 2 ดวง
5. อุเบกขาเวทนาจิต คือ จิตที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา (ไม่สุขไม่ทุกข์) มี 55 ดวง

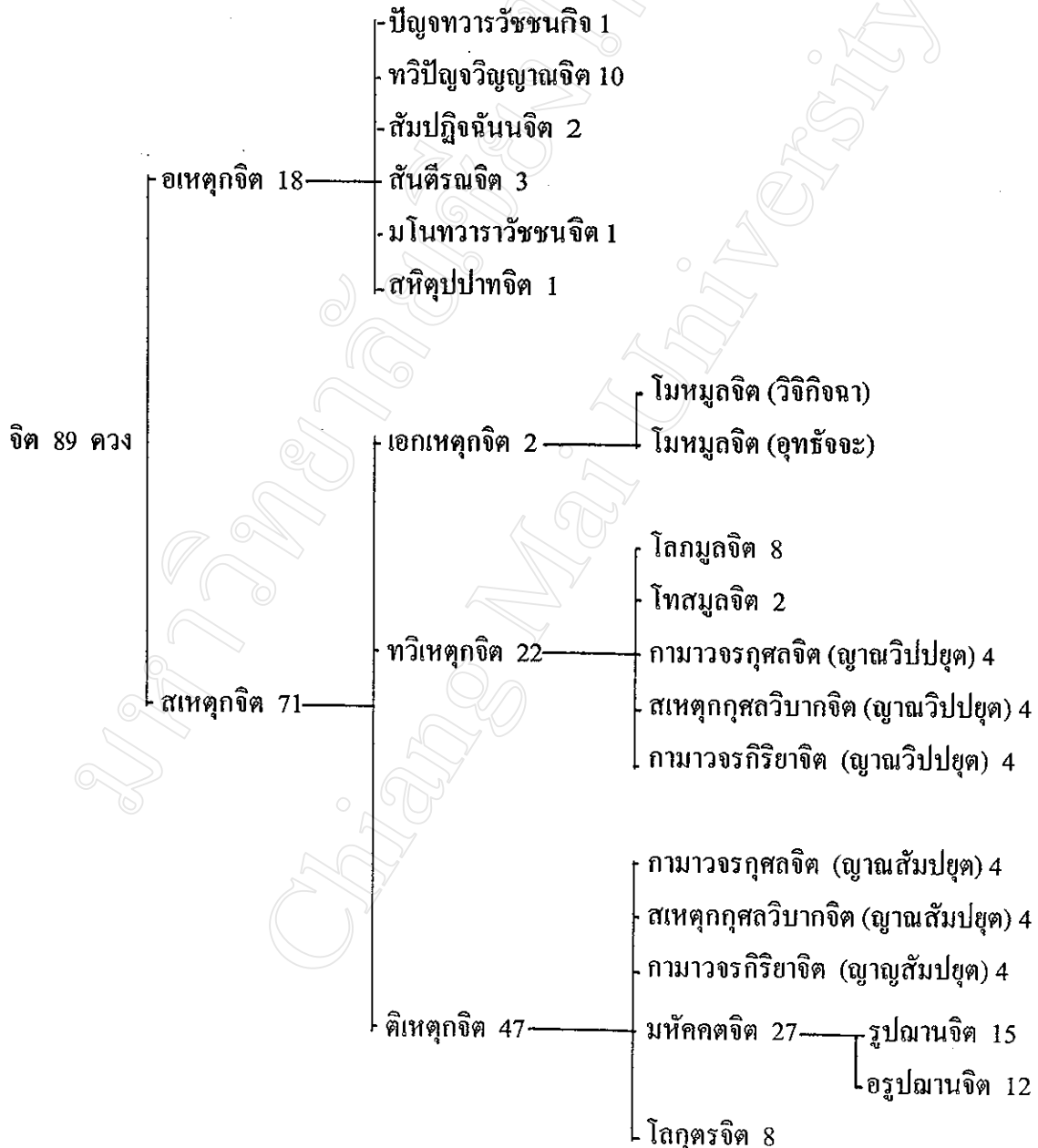

ฉ. การจัดประเภทตามเหตุ (เหตุเภทนัย)

เหตุเภทนัย คือ การแบ่งจิตโดยถือตามความแตกต่างของเหตุที่มาประกอบ จิต 89 ดวง นั้น เมื่อแบ่งตามเหตุเภทนัยแล้ว ก็จะได้ 2 ประเภท คือ

1. อเหตุกจิต คือ จิตที่ไม่มีทั้งเหตุบาป (อกุศลเหตุ) และเหตุบุญ (กุศลเหตุ) ประกอบ มี 18 ดวง

2. สเหตุกจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยเหตุทั้งที่เป็นอกุศลเหตุและกุศลเหตุ สเหตุกจิตนี้ ที่เป็นเอกเหตุกจิต คือประกอบด้วยเหตุเดียวก็มี เป็นทวิเหตุกจิตคือประกอบด้วยเหตุ 2 ก็มี และเป็นติเหตุกจิต คือประกอบด้วยเหตุ 3 ก็มี สเหตุกจิตมีทั้งหมด 71 ดวง

4.4. หน้าที่ของวิญญาน

ธรรมชาติของวิญญานหรือจิตก็คือเกิดดับๆ หน้าที่ของจิตคือจับอารมณ์ปล่อยอารมณ์ ตลอดเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่ จิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นทำหน้าที่แล้วดับไปส่งหน้าที่ให้จิตดวงใหม่ทำหน้าที่สืบต่อไปเป็นกระแส แต่จะมีขั้นตอนการทำหน้าที่เกิดดับๆ จับอารมณ์และปล่อยอารมณ์นั้นอย่างไร

4.4.1. หน้าที่ของวิญญานตามแนวพระสูตร

ในพระสูตรต้นคปิฎกมหาวรรค ญาณกถา ได้กล่าวถึงลักษณะการทำหน้าที่การกำหนดจริยาของวิญญานไว้ดังนี้

“ปัญญาในการกำหนดจริยา เป็นจریانานัตตญาณอย่างไร จริยาในบทว่า จริยา มี 3 คือ วิญญานจริยา อัญญานจริยา ญาณจริยา ฯ”

วิญญานจริยาเป็นไฉน กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการดูรูปทั้งหลายเป็นอพยากฤต เป็นวิญญานจริยา จักขุวิญญานอันเป็นแต่เพียงเห็นรูป เป็นวิญญานจริยา เพราะได้เห็นรูปแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญานจริยาเพราะขึ้นสู่รูปแล้ว มโนวิญญานธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญานจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการฟังเสียงเป็นอพยากฤต เป็นวิญญานจริยา โสทวิญญานอันเป็นแต่เพียงฟังเสียง เป็นวิญญานจริยา เพราะได้ฟังเสียงแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญานจริยา เพราะขึ้นสู่เสียงแล้ว มโนวิญญานธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญานจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการดมกลิ่นเป็นอพยากฤต เป็นวิญญานจริยา ฆานวิญญานอันเป็นแต่เพียงดมกลิ่น เป็นวิญญานจริยา เพราะได้ดมกลิ่นแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญานจริยา เพราะขึ้นสู่กลิ่นแล้ว มโนวิญญานธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญานจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการลิ้มรสเป็นอพยากฤต เป็นวิญญานจริยา ชิวหาวิญญานอันเป็นแต่เพียงลิ้มรส เป็นวิญญานจริยา เพราะได้ลิ้มรสแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญานจริยา เพราะขึ้นสู่รสแล้ว มโนวิญญานธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญานจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการถูกต้อง โผฏฐัพพะเป็นอพยากฤต เป็นวิญญานจริยา กายวิญญานอันเป็นแต่เพียงถูกต้องโผฏฐัพพะ เป็นวิญญานจริยา เพราะได้ถูกต้องโผฏฐัพพะแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญานจริยา เพราะขึ้นสู่โผฏฐัพพะแล้ว มโนวิญญานธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญานจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการรู้แจ้งธรรมารมณ์เป็นอพยากฤต เป็นวิญญานจริยา มโนวิญญานอันเป็นแต่เพียงรู้แจ้งธรรมารมณ์ เป็นวิญญานจริยา เพราะรู้แจ้งธรรมารมณ์แล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญานจริยา เพราะขึ้นสู่ธรรมารมณ์แล้ว มโนวิญญานธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญานจริยา...”⁶¹

จากข้อความที่ยกมาสามารถวิเคราะห์หน้าที่การทำงานของวิญญานในพระสูตรได้ ดังนี้

⁶¹ บ. ปฎิ. 31/165 – 170/78 – 83.

การทำหน้าที่ของวิญญานขณะรู้อารมณ์คือรูปทางตา (ขณะจิตตื่นจากภวังค์) สามารถจำแนกเป็นขณะได้ดังต่อไปนี้

ขณะจิตดวงที่ 1 จิตเพื่อต้องการรูปรูปรู้เกิดขึ้นแล้วดับไป

ขณะจิตดวงที่ 2 จักขุวิญญานอันเป็นแต่เพียงเห็นรูปรูปรู้เกิดขึ้นแล้วดับไป

ขณะจิตดวงที่ 3 มโนราคะอันรู้แจ้งอารมณ์คือรูปทางตาเกิดขึ้นแล้วดับไป

ขณะจิตดวงที่ 4 มโนวิญญานธาตุอันทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์คือรูปทางตาเกิดขึ้นแล้วดับไป

ขณะจิตดวงที่ 5 จิตทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไป

ขณะจิตดวงที่ 6 จิตทำหน้าที่ในการเสวยอารมณ์เป็นกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิต

ลักษณะหน้าที่การทำงานของวิญญานหรือจิตตามที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นการทำหน้าที่เกิดดับๆ สืบต่อเนื่องกัน ทำหน้าที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ขณะจิตดวงต่อไปเกิดขึ้น จึงมีการประสานสัมพันธ์กันทุกขณะจิต

ที่เรียกว่า “วิญญานจรียา” นั้น เพราะประพฤตินาอารมณ์ หรือท่องเที่ยวไปในอารมณ์ที่เรียกว่า “วิญญาน” นั้น เพราะเพียงรู้อารมณ์ ที่เรียกว่า “อัญญานจรียา” นั้น เพราะประพฤติด้วยความไม่รู้ หรือประพฤตินาอารมณ์ที่ไม่รู้ ที่เรียกว่า “ญาณจรียา” นั้น เพราะประพฤติด้วยญาณหรือประพฤตินาอารมณ์ที่รู้แล้ว

หน้าที่การทำงานของจิต

ขั้นความรู้	ขั้นความประพฤติ	ขั้นตอนการทำงาน
วิญญาน	วิญญานจรียา อัญญานจรียา ญาณจรียา	ขณะจิตที่ 1 จิตรับอารมณ์ทั้ง 6 ทางทวารทั้ง 6 ขณะจิตที่ 2 จิตรู้แจ้งอารมณ์ 6 ขณะจิตที่ 3 จิตรับอารมณ์ 6 แล้ว ขณะจิตที่ 4 จิตพิจารณาอารมณ์ 6 ขณะจิตที่ 5 จิตตัดสินอารมณ์ 6 ขณะจิตที่ 6 อกุศลจิต จิตมีความทุกข์ ที่มีกิเลสภายใน จิตมีความสุข ไม่มีกิเลสภายใน
ผัสสะ -		
เวทนา		

หน้าที่ของวิญญานหรือจิตตามแนวพระอภิธรรมปิฎก

ในพระอภิธรรม ได้กล่าวถึงการทำหน้าที่ของจิตโดยละเอียดเพียงพอที่จะตอบปัญหาว่า “จิตทำงานอย่างไร” โดยเรียกหน้าที่การทำงานหรือการทำงานของจิตว่า “กิจ”

เพราะในทางพระพุทธศาสนาถือว่า จิตแต่ละดวงมิได้อยู่ในลักษณะที่ว่า เมื่อเกิดแล้วอยู่เฉยๆ หรือตั้งอยู่อย่างเที่ยงแท้ถาวร หรือเป็นอมตภาวะในรูปใดรูปหนึ่ง แต่ถือว่าจิตที่เกิดขึ้นทุกดวงล้วนแต่มีหน้าที่หรือต้องทำกิจทั้งสิ้น จิตที่ปรากฏขึ้นโดยไม่มีความรู้การทำงานอะไรเลยนั้นไม่มี พร้อมกันนั้นมันยังเปลี่ยนแปลงหรืออยู่ในภาวะของการเกิดดับ จิตแต่ละดวงเกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่ได้ไม่นาน ไม่มีอมตภาวะ เมื่อจิตดวงเก่าดับไปแล้ว จิตดวงใหม่ก็เกิดขึ้นแทนสืบต่อไปด้วยอำนาจเหตุปัจจัยอยู่อย่างนี้จนกว่าจะสิ้นเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดภพเกิดชาติ

ถ้าจะวิเคราะห์ให้ลึกลงไปถึงว่า จิตทั้งหมด (89 ดวง) แต่ละดวงทำหน้าที่อย่างไรแล้วจะเห็นว่าจิตทั้งหมดหาได้ทำหน้าที่อย่างเดียวกัน และจิตแต่ละดวงก็ยังทำหน้าที่ได้ไม่เท่ากัน ในทางพระพุทธศาสนา ได้แสดงหน้าที่หรือกิจทั้งหมดของจิตไว้ 14 ประการ⁶² ดังนี้

1. ปฏิสนธิกิจ หรือหน้าที่ของจิตในการสืบต่อภพใหม่ การปฏิสนธิของอาร์มณเจตสิกแต่ละขณะจิต เกิดขึ้นครั้งเดียวอย่างรวดเร็ว ดับไปแล้วจึงเกิดขึ้นรับอาร์มณใหม่ จิตดวงใหม่ปฏิสนธิกิจทำให้เกิดการสืบต่อทางการกระทำที่เกี่ยวเนื่องเป็นวัฏจักรแห่งกรรม มี 19 ดวง คือ อุเบกขาสันติริณจิต 2 (เป็นอุเบกขาอกุศล 1 และอุเบกขากุศล 1) มหาวินายจิต 8 และมหัคคตวินายจิต 9 (เป็นรูปาวจรวินายจิต 5 อรูปาวจรวินายจิต 4)
2. ภวังคกิจ คือหน้าที่ของจิตในการรักษาสภาวะของอดีตให้สืบต่อไปจนปัจจุบันและอนาคต จนกว่าจะสิ้นอายุขัย ทำให้จิตมีการสืบต่ออาร์มณกันไปจนกว่าอาร์มณใหม่จะเกิดขึ้น ซึ่งเป็นลักษณะการสะสมความทรงจำและประสบการณ์ไว้ในจิตใจ มี 19 ดวง คือ อุเบกขาสันติริณจิต 2 มหาวินายจิต 8 และมหัคคตวินายจิต 9
3. อาวัชชนกิจ คือหน้าที่ของจิตในการรับรู้อาร์มณที่มากกระทบทุกครั้ง ในแต่ละกระแสของอายตนะ มี 2 ดวง คือ ปัญจทวารวัชชนจิต ทำหน้าที่พิจารณาอาร์มณใหม่ในปัญจทวารวิถี และมโนทวารวัชชนจิต ทำหน้าที่พิจารณาอาร์มณใหม่ในมโนทวารวิถี
4. ทัสสนกิจ คือหน้าที่ของจิตทำหน้าที่การเห็น ซึ่งมีการเกิดดับของรูปอาร์มณอยู่ทุกขณะ จิตที่เห็น มี 2 ดวง คือ จักขุวิญญานจิต 2 (จักขุวิญญานที่เป็นกุศลดวงหนึ่ง และอกุศลดวงหนึ่ง)

⁶² พระนิติเกษตรสุนทร. อภิธรรมสังเขปและธรรมบางประการที่น่าสนใจ. ม.ป.ป. กรุงเทพฯ: รัชดารมภ์การพิมพ์, 2509. หน้า 90-92.

5. สวณกิจ คือหน้าที่ของจิตในการทำหน้าที่ได้ยิน มีการเกิดดับของสัททวารมณ้อยู่ทุกขณะจิตที่ได้ยิน มี 2 ดวง คือ โสทวิญญาน 2 (เป็นกุศลดวงหนึ่ง และอกุศลดวงหนึ่ง)

6. มายณกิจ คือหน้าที่ของจิตในการทำหน้าที่รู้สึกกลิ่น มีการเกิดดับของคันธารมณ้อยู่ทุกขณะจิตที่มีการรู้สึกกลิ่น มี 2 ดวง คือ ฆานวิญญาน 2 (เป็นกุศลดวงหนึ่ง และอกุศลดวงหนึ่ง)

7. สายนกิจ คือหน้าที่ของจิตในการรับรู้รส มีการเกิดดับทุกขณะที่มีการรับรู้รส มี 2 ดวง คือ ชิวหาวิญญาน 2 (เป็นกุศลดวงหนึ่ง และอกุศลดวงหนึ่ง)

8. สุสนกิจ คือหน้าที่ของจิตในการรับรู้สิ่งที่มากระทบกาย มีการเกิดดับของโผฏฐัพพารมณ้อยู่ทุกขณะจิตที่มีการสัมผัสทางกาย มี 2 ดวง คือ กายวิญญาน 2 (เป็นกุศลดวงหนึ่ง และอกุศลดวงหนึ่ง)

9. สัมปฏิจฉณกิจ คือหน้าที่ของจิตในการรับรู้ารมณต่อจากอายตนะ คือต่อจากจักขุ วิญญาน โสทวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน มีการเกิดดับทุกขณะจิตที่มีารมณมากระทบ มี 2 ดวง คือ สัมปฏิจฉณจิต 2 (เป็นกุศลวิบาก และอกุศลวิบาก)

10. สันตึรณกิจ คือหน้าที่ของจิตในการพิจารณาารมณที่รับมาจากสัมปฏิจฉณกิจ มีการเกิดดับอยู่ทุกขณะจิตที่มีารมณมากระทบ มี 3 ดวง คือ อุเบกขาสันตึรณจิต 2 และโสมนัสสันตึรณจิต 1

11. ไวัฐัพพนกิจ คือหน้าที่ของจิตในการจดจำและตัดสินใจในารมณที่ได้พิจารณาแล้ว มี 1 ดวง คือ มโนทวาราวชณจิต

12. ขวนกิจ คือหน้าที่ของจิตในการเสวยารมณตามไวัฐัพพนกิจ ได้กำหนดรู้ มีการเกิดดับทุกขณะที่มีารมณมากระทบ มี 55 ดวง คือ อกุศลจิต 12 สหิตุปปาตจิต 1 มหากุศลจิต 8 มหาภิรยจิต 8 มหัคคตกุศลจิต 9 มหัคคตภิรยจิต 9 โลกุตตรจิต 8

ขวนจิต 55 ดวงนี้ แบ่งเป็นกามาวจรจิต 29 ดวง มหัคคตจิต 18 และโลกุตตรจิต 8 ดวง

13. ตพาลัมพนกิจ คือหน้าที่ของจิตในการรับารมณจากขวนกิจ มีการเกิดดับเฉพาะบางารมณที่มากระทบ มี 11 ดวง คือ สันตึรณจิต 3 ดวง มหาวิบากจิต 8 ดวง

14. จุติกิจ คือหน้าที่ของจิตในการสืบต่อจากสภาพอดีตหรือภพเก่า ทำให้เกิดสภาพใหม่ขึ้นในชีวิตหนึ่งๆ มีการเกิดขึ้นครั้งเดียวและดับไป คือ การแตกสลายของสังขารเดิมและจิตวิญญานสภาวะเก่าไปสู่สภาวะใหม่ มี 19 ดวง คือ สันตึรณจิต 2 มหาวิบากจิต 8 มหัคคตวิบากจิต 9

จะเห็นว่าหน้าที่ของกิจ 14 ประการของจิตนั้น มีความสำคัญต่อช่วงชีวิตทั้งหมดของคนแต่ละคน เริ่มตั้งแต่เกิด (ปฏิสนธิ) จนกระทั่งสิ้นชีวิต (จุติ) ซึ่งมีแง่ที่ควรพิจารณา 3 ช่วง ดังนี้

1. ในช่วงปฏิสนธิจิต คือในขณะที่คนเราเกิดในชาติหรือภพใหม่ ในขณะที่เริ่มแรกสุดนี้จิตทำหน้าที่ปฏิสนธิ (ในครรภ์มารดา) ในทางพระพุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธปัจจัยเกิดของคนในแง่ของชีววิทยา ยอมรับความจริงหรือเหตุปัจจัยในแง่ของสสารหรือชีวภาพ ดังเช่นแสดงเหตุปัจจัยการ

เกิดของมนุษย์ว่ามี 3 ประการ⁶³ คือ (1) การอยู่ร่วมกันของมารดาบิดา (2) มารดามีระดู (3) สัตว์ถือปฏิสนธิ พร้อมทั้งแสดงขั้นตอนของการวิวัฒนาการทางชีวภาพของมนุษย์ เริ่มแต่จุดปฐมกำเนิด คือเป็นกลละจนกระทั่งคลอดจากครรภ์ของมารดา⁶⁴

จะเห็นว่า เหตุปัจจัย 2 ประการแรกคือการอยู่ร่วมกันของมารดาและบิดา และมารดามีระดู ตลอดจนการวิวัฒนาการของกาย (รูป) ตามขั้นตอนต่างๆ นั้น เป็นเรื่องของกายหรือชีวภาพที่มีขอบเขตของเหตุปัจจัยเพียงแค่นั้น แต่ยังมีเหตุปัจจัยที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือเหตุปัจจัยขั้นที่ 3 ได้แก่ สัตว์ถือปฏิสนธิร่วมอยู่ด้วย สัตว์ถือปฏิสนธิตามความหมายในพระอภิธรรมปิฎกนั้นก็คือจิตทำหน้าที่ถือปฏิสนธิ (ปฏิสนธิกิจ) ดังนั้น ตามทัศนะของพระพุทธศาสนามนุษย์จะอุบัติขึ้นไม่ได้ถ้ามีเพียง 2 ปัจจัยตามที่กล่าวมาแล้ว โดยไม่มีปัจจัยที่ 3 คือปฏิสนธิวิญญาณรวมอยู่ด้วย

2. ช่วงปวัตติกาล คือช่วงชีวิตระหว่างเกิดกับตาย ชีวิตช่วงนี้จะมีอายุยืนยาวถึง 70-90 ปี ชีวิตช่วงนี้ ถ้ามองตามแง่ของการทำหน้าที่ (กิจ) ของจิตตามทัศนะของพระอภิธรรมแล้ว จะเห็นว่า เป็นช่วงแห่งโลกของจิตทำงานทั้งสิ้น

3. ช่วงจุติกาล คือช่วงที่สิ้นชีวิตหรือตาย หรือช่วงที่เคลื่อนจากภพนี้หรือชาตินี้ไปสู่ภพใหม่หรือชาติใหม่ ถ้าจะคำนวณระยะเวลาช่วงจิตที่ทำหน้าที่จุติแล้ว เป็นช่วงที่สั้นนิดเดียว ยากที่จะคำนวณนับได้

การทำงานของจิตตามแนวพระอภิธรรมปิฎก

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า จิต เป็นธรรมชาติรับอารมณ์โดยผ่านทางทวารทั้ง 6 (อายตนะภายในทั้ง 6) คือ ตา (จักขุปสาท) หู (โสตปสาท) จมูก (ฆานปสาท) ลิ้น (ชีวาปสาท) กาย (กายปสาท) และใจ (มโนปสาท) และอารมณ์หรืออายตนะภายนอกที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้ง 6 นั้น ก็คือ รูป (รูปารมณ์) เสียง (สัททวารมณ์) กลิ่น (คันธารมณ์) รส (รสธารมณ์) สิ่งสัมผัสทางกาย (โผฐัพพารมณ์) และอารมณ์ที่เกิดกับใจ (ธัมมารมณ์)

จิตของบุคคลธรรมดาจะรับอารมณ์ทางปัญจทวาร (ตา หู จมูก ลิ้น กาย) และมโนทวาร ตามระดับความชัดเจนของอารมณ์ที่มากระทบ ดังจะอธิบายการทำงานของจิตตามแนวอภิธรรมดังต่อไปนี้

⁶³ม. มุล. มหาคันหาสังสยสูตร. 12/452 - 453/342 - 343.

⁶⁴ถ. สคาถ. 15/803/286.

ภวังคจิต	{	1	ภวังค์เก่า (อดีตารมณ) กามปฏิสนธิจิต 10 ดวง
		2	ภวังค์ใหม่ (ภวังคจลนะ) กามปฏิสนธิ 10 ดวง
		3	ภวังค์ตัด (ภวังคุปัจเฉทะ) กามปฏิสนธิ 10 ดวง
วิถิจิต	{	4	ปัญจทวาราวชชนะ ปัญจทวาราวชชนจิต 1 ดวง
		5	ปัญจวิญญาณ (วิญญาณ 5) ทวิปัญจวิญญาณ 10 ดวง
		6	สัมปฏิจฉนะ (รับปัญจารมณ) สัมปฏิจฉนจิต 2 ดวง
		7	สันติริณะ (พิจารณาปัญจารมณดีหรือไม่ดี) สันติริณจิต 2 ดวง
		8	โวกุฐัพพะ (ตัดสินอารมณ์ให้เป็นกุศล อกุศล หรือกิริยา)
		9	ชวณะ
		10	ชวณะ
		11	ชวณะ
		12	ชวณะ
		13	ชวณะ
		14	ชวณะ
		15	ชวณะ
		16	คทาถัมพะ (รับอารมณ์ต่อจากชวณะ)
		17	คทาถัมพะ

จากแผนภูมินี้แสดงให้เห็นว่า ช่วงการทำงานของจิตมี 17 ขณะ โดย 3 ขณะแรกเป็น ภวังคจิตซึ่งอยู่ในวิถิจิต นอกนั้นเป็นจิตที่ขึ้นรับอารมณ์วิถิจิตมี 14 ขณะ ความหมายของแต่ละขณะ จิต มีดังนี้

ขณะจิตที่ 1 อดีตภวังค์ หรือภวังค์เก่า เป็นขณะจิตที่เพิ่งกระทบอารมณ์เป็นครั้งแรก

ขณะจิตที่ 2 ภวังคจลนะ เป็นจิตที่เริ่มไหวเพราะแรงกระทบของอารมณ์ใหม่

ขณะจิตที่ 3 ภวังคุปัจเฉทะ เป็นจิตที่ได้รับอิทธิพลของอารมณ์ใหม่อย่างเต็มที่ และตัดขาดจากอารมณ์เก่า ภวังคจิตสิ้นสุดลง

ขณะจิตดวงที่ 4 ปัญจทวาราวชชนะ เป็นจิตที่เริ่มเข้าสู่วิถี เพื่อรับอารมณ์ทางใดทางหนึ่งใน 5 ทาง มี ทางตา เป็นต้น

ขณะจิตที่ 5 ปัญจวิญญาณ เป็นจิตที่รับอารมณ์ใหม่ และปรากฏเป็นความรู้แจ้งชัดในอารมณ์หรือวิญญาณนั้น

ขณะจิตที่ 6 สัมปฏ จณันนะ เป็นจิตที่รับอารมณ์ใหม่เต็มที่

ขณะจิตที่ 7 สันติระณะ เป็นจิตที่พิจารณาอารมณ์ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล เป็นต้น

ขณะจิตที่ 8 โวภูฐัพพะนะ เป็นจิตที่ตัดสินอารมณ์ว่าเป็นกุศลหรืออกุศลเป็นต้นได้แล้ว เพื่อที่จะเสวยอารมณ์นั้นต่อไป

ขณะจิตที่ 9-15 ชวนะ เป็นช่วงขณะจิตเสวยอารมณ์นั้น ไม่ว่าจะเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม ความเป็นบุญหรือบาปก็จะเกิดขึ้นตรงช่วงนี้เอง

ขณะจิตที่ 16-17 ตพาลัมพะนะ เป็นช่วงขณะจิตที่ยึดเหนี่ยวอารมณ์ต่อจากชวนะ ก่อนตกลงสู่ภวังค์เดิม ซึ่งจิตทั้ง 2 ขณะนี้จะเกิดขึ้นเฉพาะเมื่ออารมณ์ที่มากระทบมีระดับความชัดเจนสูงเท่านั้น

ขบวนการทำงานของจิตเมื่อครบ 17 ขณะแล้ว ก็จะตกลงสู่ภวังค์เป็นอันสิ้นสุดและอายุของอารมณ์นั้นก็จะสิ้นสุดลงไปด้วยจนกว่าจะมีอารมณ์ใหม่มากระทบอีกหรืออาจจะเป็นอารมณ์เก่าซ้ำอีกก็ได้ ซึ่งก็จะทำให้เกิดกระบวนการดังกล่าวนี้ขึ้นวนเวียนกันไปเช่นนี้ตลอดเวลาที่เรายังตื่นอยู่ และเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วมากอย่างต่อเนื่องกันไปเป็นกระแสไฟฟ้า ตามปกติแล้วจะเกิดวิถีขึ้นมากมายนับครั้งไม่ถ้วน ที่แสดงนั้นเป็นเพียงวิถีจิตเดียวเท่านั้นเอง

ดังนั้น ความสำคัญของจิต ถ้าพิจารณาโดยนัยของวิถีจิตในพระอภิธรรมแล้ว จะเห็นว่าชีวิตขณะหนึ่งๆ ของคนเราประกอบขึ้นด้วยจิตที่เกิดขึ้นทำหน้าที่หลายแสนหลายล้านดวง ความเกิดขึ้นแล้วดับไปอย่างต่อเนื่องของจิตนั้นเป็นไปอย่างรวดเร็ว และการเกิดขึ้นของจิตนั้นเป็นไปในรูปของวิถีจิต การเกิดขึ้นและประทุคตินั้นเป็นไปของวิถีจิตนี้เป็นไปในรูปของวัฏจักรหรือวงจร สภาพชีวิตตลอดจนคุณภาพของชีวิตที่เป็นบุญ บาป ดี หรือชั่วของแต่ละคน จะเป็นอย่างไรนั้นขึ้นอยู่กับวงจรของจิตที่ประกอบรวมกันเข้าและทำงานในแต่ละขณะ

เมื่อกล่าวโดยสรุป จะเห็นว่าแนวคิดเรื่องวิญญาณในพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นเรื่องที่มีความสำคัญอีกเรื่องหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าได้แสดงทั้งความหมาย ธรรมชาติ ประเภท และหน้าที่เอาไว้อย่างมากมายในพระสูตรต่างๆ อันเนื่องจากวิญญาณถือว่าเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่สำคัญของมนุษย์ เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์มีความรู้สึกนึกคิด และที่สำคัญพระพุทธศาสนามองว่า การที่จะพัฒนามนุษย์ให้ประเสริฐขึ้น จะต้องพัฒนาที่จิตวิญญาณเป็นสำคัญ ดังนั้น ในเรื่องดังกล่าวจึงมีปรากฏอยู่เป็นจำนวนมากในพระไตรปิฎกตามหมวดต่างๆ

เปรียบเทียบการทำงานของจิตในพระสูตรต้นตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก

เพื่อให้เห็นความเหมือนและความต่างในลักษณะการทำงานของจิตทั้ง 2 ปิฎกอย่างชัดเจน จึงสามารถเปรียบเทียบได้ดังนี้

พระอภิธรรมปิฎก	พระสุตตันตปิฎก
ขณะจิตที่ 1 อตฺตกวังค์	-
ขณะจิตที่ 2 กว้างคจฺจนะ	-
ขณะจิตที่ 3 กว้างคฺปิจฺเจท	-
ขณะจิตที่ 4 ปัญฺจทวาราวชฺชนะ	ขณะจิตดวงที่ 1 รับอารมณ์ 5 ทางทวารทั้ง 5
ขณะจิตที่ 5 ปัญฺจวิญญาณ	ขณะจิตดวงที่ 2 จิตรู้แจ้งอารมณ์ทั้ง 5
ขณะจิตที่ 6 สัมปฏิจฺจนะ	ขณะจิตดวงที่ 3 จิตรับอารมณ์นั้น
ขณะจิตที่ 7 สันตึรณะ	ขณะจิตดวงที่ 4 จิตพิจารณาอารมณ์นั้น
ขณะจิตที่ 8 โวฏฺฐัพพะ	ขณะจิตดวงที่ 5 จิตตัดสินใจอารมณ์นั้น
ขณะจิตที่ 9 – 15 ขวนะ	ขณะจิตดวงที่ 6 จิตเสวยอารมณ์นั้นเป็น
- กุสลจิต	- กุสลจิต
- อกุสลจิต	- อกุสลจิต
- กิริยาจิต	- กิริยาจิต
ขณะจิตที่ 16 – 17 ตทาลัมพะ	-

ดังนั้น ในพระสุตตันตปิฎกได้แสดงการทำงานของจิตเมื่อรับรู้ปัญจารมณ์ทางปัญจทวารไว้อย่างชัดเจน ซึ่งตรงกันกับลักษณะการทำงานของจิตในพระอภิธรรม เพียงแต่ขณะจิตดวงที่ 9 – 15 คือ ขวนจิต มิได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า กุสลจิต อกุสลจิต หรือกิริยาจิตเกิดดับติดต่อกันถึง 7 ขณะ และไม่ได้กล่าวถึง ตทาลัมพะ จิตที่เกิดดับทำหน้าที่หน่วงอารมณ์อีก 2 ขณะต่อจากขวนจิต ซึ่งเมื่อศึกษาลักษณะการทำงานของจิตในพระสุตตันตปิฎก ก็จะเกิดความเข้าใจตรงกันกับลักษณะการทำงานของจิตในพระอภิธรรมปิฎกโดยรวมเช่นกัน เพียงแต่พระสุตตันตปิฎกแสดงผลโดยรวมเท่านั้น แต่พระอภิธรรมปิฎกแยกออกอธิบายโดยละเอียดเท่านั้นเอง